

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

LEYLA KAMRAN qızı MƏMMƏDOVA

**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ
VƏ MÜASİRLİK**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI –2018

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Rəhilə Məmməd qızı Qeybullayeva,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Rafiq Yusif oğlu Əliyev,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Yədulla Bəbir oğlu Ağzadə,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sara Yusif qızı Osmanlı,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il saat “___” - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi:**

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktualığı. XIX əsr Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni tarixində inkişaf dövrü olmuşdur. Ədəbi mərhələləri, xüsusiyyətləri, siyasi-tarixi hadisələri ilə bu dövr ədəbiyyat tariximizin və mədəniyyətimizin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Bu mərhələni hər dövrdə tədqiqat obyektinə çevirmək, ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. XIX əsrin ictimai-siyasi, iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, ədəbiyyat, tarix, incəsənət, memarlıq və s. elmlər yaşamış, inkişaf etmiş, nəticədə yeni, qiymətli, orijinal sənət nümunələrinin yaranmasına təkan vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dramaturgiya və bədii-realist nəsr nümunələri məhz bu əsrdə daxil olmuşdur. Qərbi Avropada XVIII əsrdə yaranan maarifçilik, Azərbaycanda bütöv bir ideya kimi XIX əsrdə təşəkkül tapmış, özünü dolğun şəkildə göstərmiş, xalqımızın mənəvi həyatında həlledici rol oynamışdır.

A. Bakıxanov, İ. Qutqaşanlı, M. Ş. Vazeh kimi görkəmli yazıçılar Azərbaycanda yaranan maarifçiliyin ilk rüşeymini ədəbiyyata gətirmişlər. Maarifçilik M.F.Axundzadənin simasında təkmilləşərək inkişaf etmişdir. Sonrakı dövrlərdə H.Zərdabi, N. Vəzirov, S. Ə. Şirvani və başqaları Azərbaycanda maarifçiliyi ədəbi-ictimai fəaliyyətləri ilə inkişaf etdirib, onu yüksək mərhələyə çatdırdılar.

Azərbaycanda xalqın iqtisadi-mədəni həyatında yaranan inkişafı, yeniliyi, müasirliyi vaxtında duyan məhz M. F. Axundzadə olmuşdur. O, təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə yeni humanist təfəkkürün əsasını qoyan, ədəbi-ictimai düşüncədə yeni mərhələ açan maarifçi-realist metodunun ədəbiyyat tariximizdə ilk böyük nümayəndəsidir. Azərbaycan xalqının ümumi istəyini başa düşən yazıçının yaradıcılığı xalqımızın klassik ədəbiyyatına, onun tarixinə, adət-ənənəsinə, etiqad və milli xüsusiyyətlərinə, folkloruna aid çoxlu, maraqlı materiallarla zəngindir. Ədibə görə folklor zəkamı inkişaf etdirən bədii yaradıcılıq nümunələri olmaqla yanaşı, həm də özündə xalq müdrikliyini cəmləşdirən bir xəzinədir. Avropada və Şərq ölkələrində də böyük sənətkarlar, şairlər, yazıçılar əsərlərində bu zəngin xəzinəyə müraciət edib, öz zövqlərinə, yaradıcılıq üslublarına, uyğun detalları tapıb seçmiş, əsərlərində yaradıcı şəkildə faydalanmışlar. M.F.Axundzadəyə qədər Azərbaycanda müasir həyatla səsleşən, Qərbi Avropa və rus klassikləri tərzində yazılmış realist, müasir, milli dramaturgiya və teatr yox idi. Yazıçı yaradıcılığa belə bir çətin şəraitdə başlayıb, 1850-1855-ci illər arasında yazdığı altı pyesi ilə Azərbaycan dramaturgiyasının bünövrəsini qoydu. Xalq həyatının inkişaf

meyillərini və yeniliyini müasir ruhlu bir sənətkar kimi dərinəndən duymaq xüsusiyyətləri M. F. Axundzadənin yazdığı pyeslərdə özünü aydın göstərir. Dramaturgiyada müasirlik dövrün mütərəqqi məqsədləri, ictimai-tarixi tərəqqisi nöqtəyi-nəzərindən zaman və məkanın daxilində mövcud olan varlığın, ictimai həyatın bədii emosional şəkildə dərkə və inikasından ibarətdir. M.F.Axundzadə hər bir əsərini yazarkən dövrün zəruri və həlli vacib olan məsələlərinə müraciət etmiş, real faktlara günün tələbilə yanaşaraq, yaşadığı həyatın mənfi və müsbət cəhətlərinə: – haqsızlığa, ədalətsizliyə, qadın hüquqsuzluğuna qarşı nifrət oyatmış; mütərəqqi hadisələrə, milli azadlıq mübarizəsinə, bu mübarizənin qəhrəmanlarına, ata-babalarımızın müdrikliyinə rəğbət və məhəbbət hissi aşılamişdır. O, yazdığı şeirləri, dram əsərləri, «Aldanmış kəvakib» povesti, ədəbi-tənqidi məqalələri, «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatı və müasirlərinə yazdığı ictimai-siyasi məzmunlu məktubları ilə həm sağlığında, həm də vəfatından sonra, müasir ruhlu bir sənətkar kimi həmişə gündəmdə olmuş, xalq tərəfindən böyük məhəbbət, hörmət və maraqla qarşılamişdır. Dramaturqun əsərlərində dövrün ictimai problemlərinə diqqət, yaşadığı cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri duyub göstərmək bacarığı, onun insanların psixologiyasında, dünyagörüşündə get-gedə yaranan yeniliyi və müasirliyi həssaslıqla, vaxtında duymasından, anlamasından irəli gəlirdi. M.F.Axundzadə ilk dram əsərindən başlamış, sonrakı pyeslərinə qədər müşahidə etdiyi həyat həqiqətlərinə sadıq qalmış, təsvir etdiyi hadisələr, surətlər pyesdən-pyesə daha da qüvvətlənmişdir. İctimai məzmunlu, mənalı, cəzbedici və ciddi gülüş dramaturqun ilk komediyasında geniş yer almış, cəmiyyətin inkişafına, xalqın yaşayışına əngəl olan tiplərə qəzəbi, sonrakı pyeslərində daha da güclənmişdi.

M.F.Axundzadə yaradıcılığı üçün əlamətdar keyfiyyət olan müasirlik, onun yaratdığı əsərlərdə xüsusilə meydana çıxır. Dramaturqun əsərləri indi də öz müasirliyini saxlayan dəyərli sənət nümunələridir. O, təsvir etdiyi hadisələrə, obyektə, insanlara, tarixi faktlara müasirlik baxımından yanaşmış, onları zamanın böyük ideyaları, dövrün siyasi, ictimai və mədəni mətləbləri səviyyəsindən mənalandırmağı bacarmışdır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyekti onun əsərlərinin böyük ictimai-tərbiyəvi rolunu düşünərək, yaradıcılığı üçün əsas janr seçdiyi komediyaları, zəngin ictimai-mədəni həyatımızın müxtəlif sahələrini əks etdirən zəngin irsidir.

Ədibin əsərlərində xalqı irəliyə aparən, yeniliyi tərənnüm edən estetik duyğular, yaşadığı həyatın özündən, xalqın istək və arzularından yaranan müasirlik tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.Tədqiqat işinin qarşısında duran başlıca məqsəd Azərbaycan ədəbiyyatına yenilik gətirən, xüsusi ədəbi məktəb yaradan M.F.Axundzadənin çoxşaxəli yaradıcılığını müasirlik baxımından dəyərləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr əsas götürülmüşdür:

- Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindəki reallıqdan bəhs etmək, onların XIX və XX əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatına təsirini araşdırmaq;

- XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülünü şərtləndirən ədəbi-nəzəri, tarixi- siyasi, mədəni inkişafını real materiallar əsasında müəyyənləşdirmək;

- M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının, maarifçi görüşlərinin formalaşmış inkişaf etməsində klassik Şərqi, Azərbaycan və Qərbi Avropa ədəbiyyatının əhəmiyyətini, qaynaqlarını müəyyən etmək, onun realizminin XIX əsrdə ən mühüm bir mərhələ təşkil etməsi və tədqiqatda həmin mərhələnin araşdırılmasına geniş yer ayrılması;

- M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının əsas dövrlərinin araşdırılıb, ədəbi-ictimai mühit kontekstində dəyərləndirmək. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşməsində, xalqı düz yola dəvət etmək üçün onun bədii ədəbiyyatdan istifadəsinin mühümlüyünün tədqiqi;

- Ədəbin müasirləri ilə məktublaşması, bu məktublarda onun düşüncə konsepsiyasını, istək və arzularını önə çəkməsi, ədəbi-tənqidə verdiyi qiymət, yazıçıları nəsihətçilikdən uzaqlaşdırıb, reallığa qovuşdurmaq üçün yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrinin təhlili;

- Müasirlərinin M.F.Axundzadə haqqında fikirləri, həyat və yaradıcılığına müxtəlif dövrlərdə verilən qiymətlər, onun yubiley tədbirlərinin müxtəlif illərdə dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı¹ ilə ədəbin 200 illik yubileyinin təntənəli keçirilməsi;

- M.F.Axundzadə dramaturji yaradıcılığının XIX əsr ədəbi-ictimai mühitində mühüm mərhələ olması, həmin mərhələnin tədqiqinə geniş yer verilməsi, bu dövr Azərbaycan realizminin xarakterik xüsusiyyətlərinin başlıca tələb meyarları kimi onun yaradıcılığında necə əks olunmasının öyrənilməsi;

¹Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 13 aprel 2010-cu il. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2010, 14 aprel.

- M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri, dram əsərlərinin xalqın maariflənməsində müstəsna rolunu, ədəbi prosesin gedişinə müsbət təsiri, səhnə əsərlərinə üstünlük verməsi, onu bədii yaradıcılığın başqa janrlarından üstün tutmasını yazıçının öz fikirləri əsasında müəyyənləşdirməsi;

- Əsərlərin inkişafındakı zərurət və təsadüflərin rolunu, hadisələrin vaxt olduğu zaman və məkan kəsiyinin üzə çıxarılması;

- XIX əsrdə M.F.Axundzadəyə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarda onun maarifçi, Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində ilk realist dramaturq, nasir, şair, publisist, filosof və ictimai xadim kimi araşdırma-ların önə çəkilməsi, alimlərin gəldiyi nəticələrə münasibət bildirilməsi;

- M.F.Axundzadənin ilk səhnə əsəri olan «Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, caduküni məşhur»un ilk dəfə Peterburq teatrında (1851) səhnədə oynanılması, pyes haqqında rus və Azərbaycan mətbuatında nəşr olunan rəylərin təhlili və s.

Mövzunun tədqiq tarixi. M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının araşdırılması istiqamətində tanınmış ədəbiyyatşünas alimlər müxtəlif dövrlərdə ədibin həyatı, mühiti, çoxşaxəli ədəbi-bədii yaradıcılığı, ictimai və fəlsəfi düşüncələrini tədqiq etmiş, dəyərli əsərlər yazmış, onun ədəbi-tənqidi görüşlərində istinad etdiyi nəzəri-estetik meyarları müəyyənləşdirmişlər. M.F.Axundzadə haqqında yazılan monoqrafiyalar içərisində Firidun bəy Köçərlinin “Mirzə Fətəli Axundov”¹ əsəri həcmcə kiçik olsa da, yazıçının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəri kimi diqqəti çəkir. XX əsrin əvvəllərində yazılıb, geniş ictimaiyyətə çatdırılan bu əsərdə M. F. Axundzadənin şair, nasir, dramaturq, tənqidçi və publisist kimi fəaliyyəti real faktlar və materiallar əsasında şərh edilmişdir. Dramaturqun həyatı, mühiti və zəngin ədəbi-bədii yaradıcılığına olan elmi-ictimai maraq get-gedə artmış, onun haqqında bir çox dəyərli məqalələr yazılmış, elmi-monoqrafik tədqiqatlar araşdırılmışdır. Yazıçının zəngin ədəbi-bədii irsi, XX əsrin müxtəlif dövrlərində, ədəbiyyatşünas alimlər (F.Qasımzadə, M.C.Cəfərov, C.Cəfərov, Ə.Şərif, M.Rəfilı, N.Məmmədov, Q.Mustafayev, Ç.Hüseynov, H.Məmmədzadə, S.Tağızadə və b.) tərəfindən bu və ya digər dərəcədə tədqiq və şərh edilərək, yazıçının tənqidi yaradıcılığındakı tarixilik və müasirlik, ədəbiyyatın realist inkişaf istiqamətlərinə, mərhələlərinə münasibət meyarları təhlil olunmuş, onun sənət-karlılığına yüksək qiymət verilmişdir.

¹ Köçərli F. Mirzə Fətəli Axundov. Azərbaycan dilində, 1911-ci, 71 s. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Fond № 19, sax. vah. 109.

M.F.Axundzadənin yubiley günləri hər dövrdə (1911, 1928, 1938, 1962, 1982, 1987) dövlət tərəfindən təntənəli qeyd edildiyi kimi, onun anadan olmasının 200 illiyi də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin verdiyi Sərəncama (13 aprel, 2010) əsasən 2012-ci ildə yalnız Azərbaycanda deyil, müxtəlif ölkələrdə (Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Gürcüstan və s.) yüksək səviyyədə keçirildi. Yubiley ərəfəsində Azərbaycanın elm adamları və ziyalıları (İ.Həbibbəyli, T.Kərimli, K.Əliyev, Z.Əsgərli, T.Salamoğlu, V.Arzumanlı, A.Məmmədov, Ş.Şamıoğlu, G.Babaxanlı, R.Kərimov, Z.Bayramlı, Ç.Abdullayev, İ.Abbasov, N.Cabbarlı, B.Əhmədov və b.) ədibin həyatına və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərləri ilə mətbuatda çıxış etdilər. M.F.Axundzadənin əsərlərini təhlil edərkən real tarixi faktlara, ədiblə ünsiyyətdə olan, onunla məktublaşan görkəmli şəxslərin həyatı da araşdırılmışdır. Dissertasiyanın yeni faktlarla zəngin olan “Xalq ədəbiyyatı M.F.Axundzadə müasirliyinin meyarı kimi” adlanan dördüncü fəslində zəngin tarixi olan Azərbaycan xalq ədəbiyyatına müraciət edilib, müəyyən qədər yeni, maraqlı fikirlər irəli sürülüb.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi XIX əsr ədəbi mühitində, xüsusilə M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığında, onun dünyagörüşündə get-gedə təkmilləşən müasirliyin araşdırılması ilə bağlıdır. Dövrümüzə qədər dramaturqun həyat və yaradıcılığında bəhs olunan elmi əsərlər, kitablar yazılmışdır, lakin axundovşünaslıqda müasirlik probleminin geniş şəkildə qoyulması, onun həllinə dair araşdırılma aparılması dissertasiyada öz elmi həllini tapmışdır.

- M.F.Axundzadənin klassik Azərbaycan və Yaxın Şərq poeziyasının qüdrətli nümayəndələrinə və onların əsərlərinə münasibəti diqqət mərkəzinə çəkilmiş, onun ilk qələm təcrübəsinə müraciət edilmiş, yeri gəldikcə yazıcının dünyagörüşünə, onun müasirlərinə olan münasibət bildirilmişdir.

- Dissertasiyada dramaturgiya yaradıcılığının XIX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitində ən mühüm və müasir bir mərhələ olması, bu mərhələnin tədqiqi, realizmin xarakterik xüsusiyyətləri, başlıca tələb meyarları M.F.Axundzadə yaradıcılığı timsalında tədqiq olunmuşdur.

- M.F.Axundzadənin poetik yaradıcılığı, onun «Səbuhi» imzası ilə nəşr olunan ilk mətbu əsəri “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nın yazıldığı tarixi şərait, əsərin Rusiyada nəşr olunması, dövrün müasir fikirli ziyalıları tərəfindən bəyənilməsi tarixi faktlar və real sənədlər əsasında araşdırılmışdır.

- Azərbaycan folkloru və xalq tamaşaları, M.F.Axundzadə yaradıcılığında onlardan istifadə, ilk qələm təcrübələri, ədibin dram və nəsr sənət-

karlığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, folklorunun zəngin və çoxşaxəli inkişaf yolu ilə üzvi surətdə əlaqəsi araşdırılıb, müəyyənləşdirilmişdir.

- Dramaturqun Azərbaycan teatrının bünövrəsini qoyan, komediyalarının xalq məişətinin güzgüsü kimi dəyərləndirilməsi, yazıcının Azərbaycan və yaxın Şərq folkloru və xalq tamaşalarından yararlanması, yaradıcılığının əsas illərinin məhsulu olan pyeslərini, orada iştirak edən personajları adlandırarkən real tarixi hadisələrə, əfsanələrə, onların qəhrəmanlarına müraciət etməsi, surətləri öz adlarına uyğun xarakterizə etməsi önə çəkilmişdir.

- Komediyaaların «Əfradi-əhli-məclis»inə (remarka), hadisələrin inkişaf etdiyi şərait, hadisələr və surətlərin haqqında müəllif müdaxiləsi bu tədqiqatda müqayisəli şəkildə, elmi dəlillər əsasında araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir.

- Dialoqlar, monoloqlar və onların M.F.Axundzadəyə məxsus xüsusiyyətləri dramaturqun üslubu, pyeslərin dili, onun xalq dili zənginliyindən istifadəsi, atalar sözü, xalq məsəlləri, idiomatik ifadələr, lətifələr və dildəki deyimlərin müxtəlif formalarından ustalıqla istifadə üsulları tədqiqatda geniş şəkildə araşdırılmış və burada surətlərin dili, xarakteri təyin edən əsas amil kimi götürülmüşdür.

- «Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran» pyesi və «Aldanmış kəvakib» povestində tarixi reallığa, olmuş hadisələrə yazıcının münasibəti, əsərdəki surətlərin həyatda olan prototipləri real faktlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühiti nəzərə alınmaqla tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılmışdır. Burada real, faktik həyat materiallarına, Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa və Yaxın Şərqin görkəmli ədəbiyyatşünas-alimlərinin elmi-nəzəri araşdırmalarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi elmi müqayisəli, çoxşaxəli və geniş olduğu üçün, burada təhlillər, araşdırmalar, polemikalar öz əksini tapmışdır. Araşdırmada M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının əsas istiqamətlərinə diqqət artırılmış, yeri gəldikcə müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mütərəqqi nailiyyətlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm ədəbi istiqaməti ilə bağlı bəzi təsəvvürlərin aradan qaldırılmasında, bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasında mühüm rolu ola bilər. Dissertasiyanın materiallarından və əldə olunmuş elmi qənaətlərindən, M.F.Axundzadə yaradıcılığı ilə bağlı yazılan tədqiqatlarda, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin araşdırmalarında istifadə

oluna bilər. Əldə olunan nəticələr Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının yazılmasında, orta və ali məktəb dərslərlərinin, tədris proqramlarının, metodik vəsaitlərin hazırlanmasında xüsusilə yardımçı vasitə ola bilər. Universitetlərin filologiya fakültəsində, orta məktəblərdə tədris olunan ədəbiyyat tarixi kurslarında və s. bu tədqiqatdan geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Dissertasiyanın mövzusu ilk dəfə “M. F. Axundov yaradıcılığı ədəbi- ictimai mühit kontekstində” kimi verilmişdir. Mövzunun təsdiqi zamanı dissertasiyanın adında qismən dəyişiklik edilərək “Mirzə Fətəli Axundzadə və müasirlik” kimi yazılmışdır. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurasının və Azərbaycan MEA-nın humanitar və ictimai elmlər bölməsinin Ədəbiyyatşünaslıq və Problem Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmiş, Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri həmin kafedranın iclaslarında müzakirə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları, mülahizə və yenilikləri, əldə edilmiş nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələb və normalarına cavab verən elmi məcmuələrdə dərc olunan məqalələrində, konfrans materiallarında, «M.F.Axundzadə: xalq ədəbiyyatından realizmə qədər» (Bakı, Elm, 2012) monoqrafiyasında geniş şəkildə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil (on doqquz yarımfəsil), nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiq tarixi, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və strukturu haqqında danışılır.

Dissertasiya işinin “**M.F.Axundzadə şəxsiyyətinə və yaradıcılığına müasir baxış**” adlı birinci fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin “**M.F.Axundzadə yaradıcılığının tədqiq tarixinə ümumi baxış**” adlı birinci yarımfəslində M.F.Axundzadənin zəngin yaradıcılığının hər dövrdə elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olması, onun haqqında alim və yazıçıların fikirlər söyləməsi, maraqlı tədqiqatlar və sanballı monoqrafiyaların nəşr olunması göstərilmişdir.

Azərbaycan yazıçı və alimlərinin bir qismi XX əsrin əvvəllərində, M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illik (1911) yubileyi ərəfəsində (Firidun bəy Kəçərli, Hacı bəy Şirvanski, Həmzət bəy Şirvanski, Rəhim bəy Məlikov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və b.); ikinci qismi dramaturqun vəfatının 50 illiyinin anım (1928) günlərində (Əmin Abid, Abdulla Şaiq, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, Seyid Hüseyn (Kazımoğlu), Cəfər Cabbarlı, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı və b.); üçüncü qismi sonrakı illərdə (Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Əziz Şərif, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Əziz Mirəhmədov, Mir Cəlal Paşayev, Feyzulla Qasımzadə, Rəsul Rza, Seydabəy Məmmədov, Həmid Məmmədzadə, Nadir Məmmədov, Samir Tağızadə və b.); dördüncü qismi XXI əsrin əvvəllərində və ədibin anadan olmasının 200 illik yubileyi (2012) ərəfəsində (İsa Həbibbəyli, Elçin Əfəndiyev, Teymur Kərimli, Qəzənfər Paşayev, Zaman Əsgərli, Bədirxan Əhmədov, Cavanşir Yusifli, Arif Məmmədov, Vaqif Arzumanlı, Təyyar Salamoğlu, Kamil Nərimanoğlu, Kamran Əliyev, Çingiz Abdullayev, Nərgiz Cabbarlı, Şahbaz Şamioğlu, İlham Abbasov, Zəkulla Bayramlı və b.) dramaturqun həyatı və yaradıcılığı haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, kitablar və məqalələr nəşr etdirmişlər.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri cənab Heydər Əliyev 1982-ci ildə M.F.Axundzadənin 170 illik yubileyinin təntənəli keçirilməsi haqqında Sərəncam vermişdi. Cənab Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yubiley SSRİ səviyyəsində, böyük ədəbiyyat və mədəniyyət bayramı kimi keçirildi. Həmin dövrdə də M.F.Axundzadənin əsərlərindən ibarət “Mirzə Fətəli Axundov. Komediya, povest, şeirlər”¹ kitabı nəşr edildi. Ədibin anadan olmasının 175-ci ildönümü də 1987-ci ildə, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Yubileydə Azərbaycan ziyalıları və alimləri ilə yanaşı Axundzadələr nəslinin nümayəndəsi Pərirux xanım və onun həyat yoldaşı, Tokio Universitetinin professoru İrəc Parsinejad da iştirak edirdi. İrəc Parsinejad Azərbaycandan gedəndən sonra M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidə həsr olunmuş əsərlərini (“Kritika”, “Tənqid risaləsi”, “Nəzm və nəsr haqqında”, “Mollayi Ruminin və onun təsnifinin babında” və

¹ Axundov M.F. Komediya, povest, şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982, 270 s.

s. on məqaləsini) ingilis dilinə tərcümə edib, “M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidi”¹ adı ilə ABŞ-da nəşr etdirmişdir.

Yubiley ərəfəsində ədəbiyyatşünas Samir Tağızadə “Русская и Европейская печать о М.Ф.Ахундове”² kitabını tərtib edib, “ön söz”lə birlikdə nəşr etdirmişdir.

Birinci fəslin “**Yubiley tədbirləri**” adlı ikinci yarım fəslində M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illiyi 2012-ci ilin mart ayında tamam olması göstərilmişdir. M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, 13 aprel 2010-cu il tarixli xüsusi Sərəncamı qeyd olunmuşdur. Respublika Mədəniyyət Nazirliyi də M.F.Axundzadənin yubileyi ilə əlaqədar xüsusi qərar vermiş Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyinin TÜRKSÖY təşkilatı çərçivəsində qeyd edilməsi təklifi həmin qurum tərəfindən müsbət dəyərləndirilmiş və 2012-ci il TÜRKSÖY çərçivəsində “M.F.Axundzadə ili” elan edilmişdir.

Teatrlarımız ədibin pyeslərinə yeni səhnə quruluşu vermiş, onun bütün əsərləri və bu əsərlərə dair yazılmış elmi tədqiqatlar latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur. “Heydər Əliyev Fondunun və biləvasitə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və iştirakı ilə Moskvada Mirzə Fətəlinin heykəli ucaldılmışdır”³.

Türkiyənin Ankara şəhərində (26 ocak 2012, saat 17 00 TÜRKSÖY Genel Sekreterliyi binasında) “TÜRKSÖY Uluslararası türk kulturu Təşkilatı international Orqanizasion of Turkic Culture” xətti ilə “2012 Mirza Fatali Ahundzade Yılı” konfransı keçirildi. Bu təntənəli konfransa türkdilli dövlətlərin (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Xakas, Quzey Kıpırız türk cümhuriyyəti) görkəmli alimləri dəvət olunmuşdur. Alimlərdən, Zaman Əsgərli “Şərqi böyük ədəbi”, Yavuz Akpınar isə M.F.Axundzadə yaradıcılığından bəhs edən məruzələrlə ilə çıxış etdilər.

Almaniyanın mərkəzi Berlində, Humboldt Universitetində (Humboldt Universitüt zu Berlin) M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyi

¹Parsinejad İ. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi. İngilis dilindən tərcümə edən: Q.Paşayev. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 29 sentyabr.

²Tağızadə С. Русская и Европейская печать о М.Ф.Ахундове. Баку: Язычы, 1987, 174 с.

³Baş nazirin müavini, xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin məruzəsi. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 30 noyabr.

münasibətilə Azərbaycan Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq Assosiasiyası və Humboldt Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının təşkil etdiyi elmi konfrans (6-7 noyabr, 2012) keçirildi. Konfransda Rəhilə Qeybullayeva, Bella Musayeva, Bədirxan Əhmədov, Rəhilə Quliyeva, Rüstəm Rəsulov, Etibar Babayev, Aygül Hacıyeva, Aytən Nəzərova, Fidanə Musayeva, Nigar Bünyatova, Hilmi Ozan Ozavci, Hoydar Shadi, İrma Makharadzə və başqaları M.F.Axundzadənin yaradıcılığından bəhs edən maraqlı məruzələr etdilər.

Birinci fəslin “**Həyat və yaradıcılığı, ədəbi-tənqidi fəaliyyətinə həsr edilmiş əsərlər**” adlı üçüncü yarımfəslində XIX əsrdən yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq, Qərbi Avropa və Rusiyada da yaxşı tanınan M.F.Axundzadənin, anadan olmasının 200 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycanda ədibin şəxsiyyətinə və çoxşaxəli yaradıcılıq irsinə müasir, müstəqillik dövrünün tələbləri prizmasından yanaşılaraq, çoxlu sayda monoqrafiya və elmi məqalələrinin nəşr olunması göstərilmişdir. M.F.Axundzadənin təntənəli yubileyi ərəfəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu ilə birlikdə “Mirzə Fətəli Axundzadə-200, Bibliografik göstərici”¹ kitabı nəşr olundu. Burada XIX yüzildən başlayaraq dövrümüzdə qədər, ədibin əsərləri, onun ictimai fəaliyyəti, ədəbi-elmi görüşləri haqqında, Azərbaycan və xarici ölkələrdə nəşr olunan məqalələrin, kitabların, monoqrafiyaların adları, nəşr olunma tarixi, müəlliflər haqqında məlumat verilmişdir.

İsa Həbibbəyli Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, Yaxın Şərq aləmində bu ədəbi növün ilk mükəmməl nümunələrini yaradan, dram sənətinin atası Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyi münasibətilə “Mirzə Fətəli Axundzadə dühasının işığı”² adlı məqalə yazıb, XIX əsrin ortalarında milli ədəbiyyatı romantik səmələrdən gerçək həyata endirən, realizmi bərqərar edən M.F.Axundzadəni müasirgörüşlü sənətkar kimi dəyərləndirmişdir. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi baxışlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun olması və onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinin qanunlarını yaxşı bilməsini qiymətləndirən tədqiqatçı yazır: “Məzmunla formanın vəhdəti haqqındakı mükəmməl təlimi göstərir ki, M.F.Axundzadə həm də kamil bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Füzuli haqqındakı mübahisə doğuran fikirlərini nəzərə almasaq, təxminən XIX əsrin altmışıncı illərində yazılmış

¹ Axundzadə M.F. Bibliografik göstəricilər. Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 632s.

² Həbibbəyli İ. Mirzə Fətəli Axundzadə dühasının işığı // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Xüsusi buraxılış, 2012, s.3-11.

“Nəzm və nəsr haqqında” adlı məqaləsi XXI əsrin indiki səviyyəsində də müasir şeir nəzəriyyəsinin elmi təlimi kimi qəbul oluna bilər”¹.

M.F.Axundzadənin 200 illik yubiley tədbiri noyabrın 27-də (2012) Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında təntənəli surətdə keçirildi. Baş nazirin müavini, xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyev M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında məruzə etdi. Həmin məruzə “Ədəbiyyat qəzeti”²ndə məqalə kimi nəşr edilmişdir. E. Əfəndiyev məruzəsində qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrin son dərəcə çətin, mürəkkəb vəzifələrinin öhdəsindən ləyaqətlə gələn, ədəbiyyat tarixində müasir mərhələ yaradan M.F.Axundzadənin yeniliyə nail olduğunu, xalqına ləyaqətlə xidmət etdiyini qeyd etmişdir.

Teymur Kərimli “Mirzə Fətəli Axundzadə və klassik irs”³ məqaləsində M.F.Axundzadənin klassiklərə münasibətini müəyyənləşdirib, onun ədəbiyyat və sosial problemlərin həllində düzgün yol tutmadığı səbəbindən əsl məqsədinə nail ola bilmədiyini gündəmə gətirir: “Bəs ədəbiyyatın tutmalı olduğu düzgün yol nədəydi? Mirzə Fətəli ədəbiyyatın didaktika deyil, satira yolu tutmasını düzgün sayırdı. Yalnız sosial bəla və nöqsanlara gülməklə, onları lağa qoymaqla bu bəla və nöqsanların kökünü kəsmək olar. Əlbəttə, bu birtərəfli mövqe idi və didaktika ifratının satira təfritindən başqa bir şey deyildi”⁴.

Zaman Əsgərlinin “M.F.Axundzadənin mütərcimlik fəaliyyəti”⁵ məqaləsində ədəbin mütərcimlik fəaliyyətindən bəhs olunur.

“Mirzə Fətəli və Füzuli”⁶ məqaləsində M.F.Axundzadənin Füzuliyə olan kəskin münasibətini aşkarlayarkən Z.Əsgərli, ədəbiyyatşünaslardan K.Talibzadə, Y.Qarayev, C.Cəfərov, K.Vəliyev və H.Məmmədzadənin əsərlərini və onların bu barədə mülahizələrini önə çəkib, müqayisələr aparmışdır.

Arif Məmmədov M.F.Axundzadənin realist nəsrinə müraciət edərək, “M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində doğma-

¹Həbibbəyli İ. Mirzə Fətəli Axundzadə dühasının işığı // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s.7.

² Baş nazirin müavini, xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin məruzəsi. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 2012, 30 noyabr.

³ Kərimli T. Mirzə Fətəli Axundzadə və klassik irs // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s. 12-19.

⁴ Yenə orada, s. 13.

⁵ Əsgərli Z. M.F.Axundzadənin mütərcimlik fəaliyyəti. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 28 aprel.

⁶ Əsgərli Z. Mirzə Fətəli və Füzuli. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 21 dekabr.

lıq-yadlıq problemi və obrazlar ələmi"¹ məqaləsində etnoslararası və etnosdaxili münasibətlərdən söz açır. O, məqalədə M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestində doğmalılıq və yadlıqdan bəhs edərkən, etnosdaxili münasibətlərin əsərdə öz əksini tapmasını önə çəkir, bunun səbəbini əsərdə müxtəlif yad millətlərin adlarının çəkilməsində görür. Tədqiqatçı Yusif Sərracın ictimai mənşəyini doğma-laşmağa mane olan əsas cəhətlərdən sayır, çünki o Səfəvilər nəslindən deyil, xalq arasından çıxan adi bir insan olduğunu vurğulayır.

Yubiley ərəfəsində, M. F. Axundzadənin çoxcəhətli zəngin yaradıcılığını, həyat yolunu, şəxsiyyətini elmi-publisistik tərzdə, ədiblə bağlı maraqlı faktları aydınlaşdıran "Axundzadə şəxsiyyəti"² kitabı nəşr olundu. Kitabın müəllifi Nərgiz Cabbarlının tədqiqatı nəticəsində M.F.Axundzadənin şəxsiyyəti, həyatı, ailəsi, övladları və nəslinin səcərəsinə aid olan məqamlar, real hadisələr bədii dildə oxuculara çatdırılır. Əsər "Giriş", iyirmi yeddi başlıqlı kiçik hissə və "Nəticə"dən ibarətdir.

Əziz Ələkbərli "Aldanmış kəvakib" povestində M.F.Axundovun ictimai-siyasi görüşləri"³ məqaləsində M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestində qaldırdığı problemlərdən bəhs edir. O, M.F.Axundzadəyə yalnız yazıçı, dramaturq, mütəfəkkir kimi deyil, böyük vətəndaş kimi yanaşaraq, onun ömrünün səmərəli illərini zülmə, cəhalətə, fanatizmə qarşı mübarizəyə, xalqın azadlığına, maariflənməsinə sərf etdiyini yazır.

Əli Şamilin "Axundovşünaslığın formalaşmasında Əmin Abidin rolu"⁴ məqaləsində Ə. Abidin bu sahədə gördüyü işlərdən bəhs edilir. Ə. Şamil Ə. Abidin arxivindən istifadə edərək, M.F.Axundzadə haqqında yazdığı üç kitabının, "M.F.Axundovun elmi, ədəbi görüşləri", "M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı haqqında təqvim arayışı", "M.F.Axundovun həyatı yeni sənədlərlə" arxivdə olması barədə məlumat vermişdir.

¹ Məmmədov A. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestində doğmalılıq-yadlıq problemi və obrazlar ələmi // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış. 2012, s.67-72.

² Cabbarlı N.M. Axundzadə şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil, 2012, 224 s.

³ Ələkbərli Ə. "Aldanmış kəvakib" povestində M.F.Axundovun ictimai-siyasi görüşləri // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış . 2012, s.80-89.

⁴ Şamil Əli. Axundovşünaslığın formalaşmasında Əmin Abidin rolu // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s.90-101.

Teymur Əhmədov da M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyi günlərində "Böyük bir məramın böyük atası"¹ adlı məqalə yazmışdır. Məqalədə Azərbaycan və bütün türk dünyasında ədəbiyyatın inkişafı tarixində parlaq səhifə açan, xalqının maariflənməsi yolunda yorulmadan çalışan M.F.Axundzadənin fəaliyyətindən bəhs edilmişdir.

Tahirə Həsənzadənin AMEA-nın "Xəbərlər"ində dərc etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundzadə və XIX əsr qacarlar dövlətinin görkəmli şəxsiyyətləri"² məqaləsində M.F.Axundzadənin İranda hakimiyyətdə olan Qacar sülaləsinin nümayəndələri ilə əlaqəsindən bəhs edilir. O, M.F.Axundzadənin tərtib etdiyi, sağlığında reallaşdıra bilmədiyi əlifbanın bu gün, 150 ildən sonra, həyata keçməsinə qeyd edir.

Gülbəniz Babaxanlı M.F.Axundzadənin poetik fəaliyyətinə həsr etdiyi "Mütəfəkkir sənətkar"³ məqaləsində, onun ilk qələm təcrübələrindən söz açır. M.F.Axundzadənin ilk şeiri olan "Dövrədən şikayət"ə müraciət edərək, bu şeirin klassik poetik ənənəyə uyğunluğunu, şairin yaşadığı dövrədən narazı olmasını deyən G.Babaxanlı bu şeirdə Xaqani Şirvaninin təsirinin duyulmasını, onun Gəncəyə yazdığı mənzum məktubunu xatırladığını vurğulayır.

Kamran Əliyev, XIX və XX əsrlərdə yaşayıb, yaratmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının müxtəlif məqamlarını "Ədəbiyyat tarixinə bir baxış"⁴ adlı məqalələr toplusunda vermişdir. "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" adlanan birinci bölümün ilk başlığı "M.F.Axundov və geopolitika" adlanır. K.Əliyevin qənaətinə görə M.F.Axundzadə geopolitik düşüncələrini komediyalarında, obrazların dili ilə də verib, "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" komediyasına müraciət edərək, düşüncələrini əyaniləşdirmişdir: "Qafqazda yenidən məskunlaşan Mərtiç və Arakellər məqsədli şəkildə Qafqazın daxili bütövlüyünə əngəl törədirdilər. Necə ki Hacı Qara üzünü onlara tutub qəzəblə deyirdi: "Ta mən sizin ikinizi də şil-küt etməsəm, ölkə sizin əlinizdən dincəlməz, gələn-

¹ Əhmədov T. Böyük bir məramın böyük atası. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 24 fevral.

² Həsənzadə T. Mirzə Fətəli Axundzadə və XIX əsr qacarlar dövlətinin görkəmli şəxsiyyətləri // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s.61-66.

³ Babaxanlı G. Mütəfəkkir sənətkar // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s.73-79.

⁴ Əliyev K.İ. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 302 s.

gedənlər sizin əlinizdən qurtarmaz!" Deməli, Rusiya hələ Qafqaz yuxuda ikən Mkrtıç və Arakelləri bu bölgədə yerləşdirməklə Qafqaza dair öz geopolitik marağını təmin etmişdi"¹.

Müəllif M.F.Axundzadəni "ışıqlı bir sima" adlandıraraq, ədəbiyyata yeni ideyalar, yeni janr və üslub gətirən görkəmli bir sənətkar kimi dəyərləndirərək, onun geopolitik düşüncələrinə aydınlıq gətirir.

Azərbaycanda və Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində milli dramaturgiya və realist nəsrin əsasını qoyan M. F. Axundzadə ədəbi-tənqidçi kimi də tanınmışdır. Təyyar Salamoğlu M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidinə həsr etdiyi "Müasirlərinin yaradıcılığı və klassik irs məsələləri M.F.Axundzadə tənqidində"² məqaləsində M.F.Axundzadəni ədəbi-tənqid sahəsində gördüyü işlərdən və onun estetik görüşlərindən bəhs edir.

T.Salamoğlu M.F.Axundzadənin Azərbaycan şairi Füzuliyə olan subyektiv münasibəti haqda özünün "Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər"³ kitabındakı "Mirzə Fətəli Axundov" oçerkində və "Ədəbiyyat qəzeti"ndə nəşr etdirdiyi "Bir daha Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzuliyə münasibəti haqqında"⁴ məqaləsində fikrini bildirib. Müəllif "Mirzə Fətəli Axundov" oçerkində M.F.Axundzadənin tənqidi-estetik görüşlərindən bəhs etmiş, onun ədəbi-tənqid sahəsindəki fikirləri haqqında yazan ədəbiyyatşünaslarla müəyyən məqamlarda polemikaya girmişdir.

"M.F.Axundzadə və M.Füzuli"⁵ məqaləsində Zəkulla Bayramlı M.F.Axundzadənin Füzuliyə olan münasibətindən bəhs edir. M.F.Axundzadənin Füzuli sənətinin böyüklüyünü görə bilməməsini, onun təsir gücünü inkar etməsinin səbəbini, Z.Bayramlı onun gənc yaşlarından Qərb və xristian ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni dəyərlər sisteminin təsiri altına düşməsində axtarır.

Birinci fəslin "**Əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərinə dair**" adlı dördüncü yarım fəslində Azərbaycan ədəbiyyatını yeni ideyalar,

¹ Əliyev K.İ. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.7.

² Salamoğlu T. Müasirlərinin yaradıcılığı və klassik irs məsələləri M.F.Axundzadə tənqidində // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s.33-49.

³ Salamoğlu T. Ədəbi-tənqid tarixinə dair portret oçerklər .Bakı: Təhsil, 2011, 262 s.

⁴ Salamoğlu T. Bir daha Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzuliyə münasibəti haqqında. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 28 dekabr.

⁵ Bayramlı Z. M.F.Axundzadə və M.Füzuli. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 13 yanvar.

zəngin insan xarakterləri və orijinal bədii surətlərlə zənginləşdirən M.F.Axundzadə yaradıcılığının hər dövrdə öz müasirliyini saxlaması, fikirlər, yanaşma tərzinin get-gedə yeniləşməsi əks olunur. Zaman Əsgərli bu pyeslərin janrını müəyyənləşdirmək üçün "M.F.Axundzadənin "Hekayəti-xırsı-quldurbasan" pyesinin janrı"¹ məqaləsini yazıb nəşr etdirmişdir. O, "Hekayəti-xırsı-quldurbasan" pyesində süjetin ekspozisiyası, inkişafı və finalının ciddi dram üslubunda olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçı, M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həm də dram janrının da banisi olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Zaman Əsgərlinin "Kəmalüddövlə məktubları": janr, üslub məsələsi"² məqaləsində əsərin üslub, janr məsələsini araşdırarkən İran və Hindistan şahzadələrinin bir-birinə yazdıqları məktublar əsasında onların xarakterlərini müəyyənləşdirir, əsərdə aşkarladığı tənqid və iradları da onların öz yazılarında izah edir, təhlil edir və Kəmalüddövlənin ideyalarına üstünlük verir, onun irəli sürdüyü ideyaların dövrümüzdə də müasir səslənməsi qənaətinə gəlir.

Vidadi Qafarlı M.F.Axundzadənin sonuncu pyesinin zaman, məkan və janr anlayışını əsas tutaraq "M.F.Axundzadə dramaturgiyası və "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" pyesinin məkan və janr təyininə dair"³ məqaləsini yazmışdır. Konflikti komik deyil, dramatik qurulan bu pyesi V.Qafarlı, poetika xüsusiyyətləri, sujet-struktur quruluşu baxımından Avropa dramalarına bənzədir.

Arif Əmrahoglu "Mirzə Fətəli Axundzadənin söz dünyası"⁴ kitabında "Aldanmış kəvakib" povestinin bədii xüsusiyyətləri, poetikasını, mifik dünyagörüşü, doğmalığ-yadlıq problemi, zaman anlayışı, obrazlar aləmi, yazıçının əsərlərinin janr xüsusiyyətlərini araşdıraraq, bu bərdə orijinal fikirlər söyləmişdir.

Sevil Mehdiyeva M.F.Axundzadənin əsərlərinin üslub xüsusiyyətlərini tədqiq edərək "Mirzə Fətəli Axundzadənin üslub novator-

¹ Əsgərli Z. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-xırsı-quldurbasan" pyesinin janrı // "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı. Bakı, 2012, №3, s.5-9.

² Əsgərli Z. "Kəmalüddövlə məktubları": janr, üslub məsələsi // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012,s.20-32.

³ Qafarlı V. M.F.Axundzadə dramaturgiyası və "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" pyesinin məkan və janr təyininə dair // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s. 124-131.

⁴ Əmrahoglu A. Mirzə Fətəli Axundzadənin söz dünyası.. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 118 s.

luğu"¹ adlı məqaləsini dərc etdirmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadənin ədəbi dil tarixində yaratdığı üslub şəffaflığından bəhs edən məqalədə personajların dilində işlənmiş canlı xalq dilinə mənsub söz və ifadələrin zənginliyindən bəhs olunur.

Qüdsiyyə Qənbərovanın "Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatı ideyası"² məqaləsində M.F.Axundzadənin tərtib etdiyi yeni əlifbasının imla və orfoqrafiyası, onun işarələrindən bəhs edilir. Xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını və dilini sevən ədibin, insanların savadlanmasına əngəl olan çətin əlifbanı asanlaşdırmaq ən çox onun milli təəssübkeşliyi ilə izah olunur.

Birinci fəslin "**Xarici ölkələrdə M.F.Axundzadə yaradıcılığına münasibət**" adlı beşinci yarım fəslində M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyi münasibətilə nəşr olunan Vaqif Arzumanlının "M.F.Axundzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri"³ monoqrafiyasından bəhs edilir. Vaqif Arzumanlının kitabı "Ön söz" ("Sözə başlarkən") və dörd fəsildən (1- "Azərbaycanı Avropaya bağlayan"; 2- "Alman ədəbi-nəzəri fikri və M.F.Axundzadə"; 3- "Fransız ədəbi-nəzəri fikri və M.F.Axundzadə"; 4- "İngilis ədəbi-nəzəri fikri və M.F.Axundzadə") ibarətdir. Burada M.F.Axundzadənin Qərb ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikrinə rəğbəti elmi cəhətdən araşdırılıb, dəyərləndirilir.

Şahbaz Şamioğlu M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyi ərəfəsində nəşr etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundzadənin gürcü müasirləri"⁴ adlı monoqrafiyasını ədibin Tiflisdəki dostları və həmkarları ilə ədəbi-mədəni əlaqəsinə həsr etmişdir. Burada M.F.Axundzadənin Tiflis ədəbi mühiti və orada fəaliyyət göstərən qabaqcıl gürcü ziyalıları ilə olan yaradıcılıq əlaqələrinə nəzər salınmış, müəyyən yeniliklər üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatçı M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığının gürcü dilində tədqiq tarixini 3 mərhələyə ayırır. Birinci mərhələ M.F.Axundzadənin sağlığında;

¹ Mehdiyeva S. M.F.Axundzadənin üslub novatorluğu // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s. 102-111.

² Qənbərova Q. "Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatı ideyası // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s. 112-117.

³ Arzumanlı V.M. Mirzə Fətəli Axundzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri.

Bakı: Qartal, 2012, 178 s.

⁴ Şamioğlu Ş. Mirzə Fətəli Axundzadənin gürcü müasirləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 114 s.

ikinci mərhələ ədibin ölümündən sonra; üçüncü mərhələ isə Sovet dövrünün ilk illərindən başlayıb, XX əsrinin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir.

M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyi günlərində Qəzənfər Paşayev ədibin on məqaləsini ingilis dilinə tərcümə edərək "Axundzadənin ədəbi tənqidi"¹ adı ilə ABŞ-da nəşr etdirən İrəc Parsinejadın xidmətini yenidən oxucuların nəzərinə çatdırmış, onun böyük mütəfəkkiri amerikalılara və ingilisdilli başqa xalqlara necə tanıtması haqda öz mülahizələrini bildirmişdir.

Çingiz Abdullayev M.F.Axundzadənin Qərb və Şərq ədəbi-mədəni əlaqələrində xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, yazıcının 200 illik yubileyi ərəfəsində "Qərb və Şərq ədəbiyyatı tarixində M.F.Axundzadə və Ç.Dikkensin rolu"² adlı məqaləsini yazmışdır. Ç.Abdullayev məqalədə M.F.Axundzadə ilə Qərb yazıcısı Ç.Dikkensin ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər və onların bu sahədəki fəaliyyətindən bəhs edərək, onların oxşar cəhətlərini önə gətirir.

Raqub Kərimovun dərc etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundzadənin təbrizli müasiri Mirzə Yusif xan"³ adlı məqaləsində Axundzadə ilə Mirzə Yusif xanın dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrindən bəhs edilir.

M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyi qardaş Türkiyədə də anıldı. Bu münasibətlə, Kamil Vəli Nərimanoğlunun M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi "Çelişki və Yenilik Dehası Mirza Fathali Ahuntzade"⁴ kitabı nəşr olundu. Kitabın ön sözünün əvvəlində müəllif M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı ilə məşğul olan, monoqrafiyalar yazan Azərbaycan alimlərinin adlarını hörmətlə yad etmişdir. Kitabda M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti və ölkədə baş verən tarixi hadisələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Türkiyədə M.F.Axundzadə irsinin tədqiqi sahəsində Yavuz Akpınarın xüsusi yeri vardır. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və fəaliyyəti haqqında tədqiqat işi yazmasını Azərbaycan ədəbiyyatı

¹ Parsinejad İ. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi. İngilis dilindən tərcümə edən: Q.Paşayev. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 29 sentyabr.

² Abdullayev Ç. Qərb və Şərq ədəbiyyatı tarixində M.F.Axundzadə və Ç.Dikkensin rolu. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2012, 30 noyabr

³ Kərimov R. Mirzə Fətəli Axundzadənin təbrizli müasiri Mirzə Yusif xan // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Xüsusi buraxılış, 2012, s. 50-59.

⁴ Vəliyev K.N. Çelişki və Yenilik Dehası Mirza Fathali Ahuntzade. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013, 85 s.

tarixində ilk araşdırması kimi dəyərləndirir. Yavuz Akpınar Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da teatr sənətinin yaranması və inkişafını birbaşa Avropa həyat tərzinin təsiri ilə bağlayır.

Dissertasiya işinin **“M.F.Axundzadə yaradıcılığının formalaşmasına təsir edən amillər”** adlı ikinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin **”M.F.Axundzadə yaradıcılığının təkamül yolu”** adlı birinci yarım fəsli üç bənddən ibarətdir.

Birinci yarım fəslin **“Tiflis ədəbi-ictimai mühiti və M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqəsi”** adlı birinci bəndində M.F.Axundzadənin Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi olan Tiflis şəhərinə gedib orada hökumət qulluğunda işə düzəlmək məqsədi ilə təhsilini mükəmməlləşdirmək qərarına gəlməsi, onun bu istəyinin Axund Hacı Ələsgərin müsbət qarşılması və bu yolda ona yardım etməsi önə çəkilir. Baron Rozenin 1834-cü il noyabrın 1-dən M.F.Axundzadəni dəftərxanada Şərq dilləri mütərcimi şagirdi vəzifəsinə qəbul edib, rus dilini mükəmməl öyrənmək məqsədilə onu məmurların birinə təhkim etməsi qeyd olunur. Rus dilini tezliklə mənimsəyən M.F.Axundzadə, altı aydan sonra şagirdlikdən mütərcimliyə keçir. Xarici ölkələrə səfərlərdə, görüşlərdə, elmi cəmiyyətlərdə yaxından iştirak edir. O, 1842-ci ildə Axund Hacı Ələsgərin qızı Tubu xanımla evlənir. Oğlu Rəşid bəy Tiflisdə klassik gimnaziyanı bitirmiş və sonra Belçika Universitetində təhsil alıb, yol mühəndisi ixtisasına yiyələnmişdi. Qızı Nisə xanımın təhsili ilə M.F.Axundzadə özü məşğul olmuş, ona müasir tipli təlim-tərbiyə vermişdi.

Mütərəqqi fikirli şəxsiyyətlərlə dostluq və əməkdaşlıq edən, onları daha yaxından tanıyan A.Bakıxanovla M. F. Axundzadənin dostluğu da Tiflisdə yaranmışdı. Ədəbi fəaliyyətə şair kimi başlayan M.F.Axundzadə arada dram, povest, ədəbi-tənqidi məqalələr yazsa da, poetik yaradıcılığını ömrünün son günlərinə qədər davam etdirmişdir. M.F.Axundzadənin “Səbuhi” təxəllüsü ilə 1832-1833-cü illərdə fars dilində, məsnəvi formasında yazdığı “Zəmanədən şikayət” onun ilk şeiridir.

M.F.Axundzadə Rusiyanın qabaqcıl fikirli ziyalıları olan N.N.Odoevski, A.A.Bestujev-Marlinski, polyak inqilabçısı Lada-Zablotski ilə yaxından tanış olmuşdu. Bu dövrdə A.Bakıxanov, Akaki Sereteli, M.Ş.Vazeh də Tiflisdə fəaliyyət göstərirdilər. Rusiyanın görkəmli şairləri A.S.Puşkin M.Y.Lermontov da həmin ədəbi mühitlə bağlı idilər. Rusiyanın görkəmli yazıçılarından biri olan Bestujev-Marlinski ilə M.F.Axundzadə yaxından ünsiyyət saxlayır, onun vasitəsilə Rusiya ədəbi mühiti ilə daha yaxından tanış olurdu. Yaradıcılığa “Səbuhi” təxəllüsü ilə başlayan, 40-dan çox mənzum parçaların müəllifi olan M.F.Axundzadənin nəzm əsərləri

içerisində “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” xüsusi yer tutur. Poemada Puşkini “nəzm evinin bəzəyi” adlandıran M.F.Axundzadə milli azadlıq hərəkatını hər vasitə ilə boğmağa çalışan dövlət siyasətinə qarşı öz etirazını bildirirdi.

Tiflisdə rus teatri 1844-cü ildə təşkil olunmuş, orada rus və Qərbi Avropa dramaturqlarının (Uilyam Şekspir, Jan Batit Molyer, Nikolay Vasilyeviç Qoqol və Aleksey Ostrovski) pyesləri vaxtaşırı səhnəyə qoyulurdu. Qərbi Avropa ədəbiyyatına yaxından bələd olan M.F.Axundzadə görkəmli ingilis dramaturqu U.Şekspirin ənənələrini yüksək qiymətləndirmiş, fransız məzhəkəçisi J.B.Molyeri dərinləndirən sevmişdi. O, Avropa ədəbiyyatını rus dilində oxuyub tanış olmuşdu.

M.F.Axundzadə bir-birinin ardınca gözəl, duzlu, məzmunlu və dəyərli altı komediya (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli-şah caduküni məşhur”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-vəziri xani Lənkəran”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”) yazaraq Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində əsaslı dönüş yaratdı.

M.F.Axundzadə dram əsərlərində həll etmək istədiyi məsələləri “Aldanmış kəvakib” povestində və “Kəmalüddövlə məktubları” adlı məşhur siyasi-fəlsəfi əsərlərində və publisist yazılarında daha dərinləndirən ümumiləşdirmişdir. O, Azərbaycan realist bədii nəsrinin ilk nümunəsi olan, müasir tələblərə cavab verən, iqtisadi-mədəni tərəqqi ideyalarını təbliğ edən “Aldanmış kəvakib” povestini yazmışdır. Bu povestdə əsas tənqid hədəfi İranda hökm sürən şahlıq üsul-idarəsi, saray həyatına məxsus olan fanatizm, despotizm, yaltaqlıq, istismarçılara, çoxarvadlılığa qarşı yönəldilmişdir. O, bədii əsərləri (komediyaları, povest və şeirləri) ilə yanaşı “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatın da müəllifidir. M.F.Axundzadə öz dünyagörüşünün tərkib hissəsi olan “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi əsərinə ömrünün 25 ilini sərf etmiş, bədii əsərlərindəki fikirlərini bu əsərdə daha da genişləndirərək, elmi dəlillərlə əsaslandırılmış, mövcud quruluşun ədalətsizliyi, xalqın çəkdiyi əzab, əziyyət, zülm və haqsızlıqları tənqid etmişdir.

Birinci yarımfəslin **“Əsərlərin nəşri tarixi”** adlı ikinci bəndində M.F.Axundzadənin yazdığı pyeslər onun öz sağlığında (XIX əsrin ortalarında) Azərbaycan, rus, fransız, ingilis, alman və fars dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunması göstərilir. Dramaturqun ilk mətbu əsəri 1837-ci ildə Rusiyada, “Московский наблюдатель” jurnalında nəşr olunan “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması”, ikinci mətbu əsəri isə “Hekayəti-

müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni məşhur” komediyası olduğu qeyd olunur. M.F.Axundzadə komediyanı Tiflisdə “Qafqaz” qəzetində, rus dilində hissə-hissə nəşr etdirmişdi. M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası 1851-ci ildə yenə “Qafqaz” qəzetində, hissə-hissə, rus dilində nəşr edilmişdir. 1853-cü ildə “Qafqaz” qəzetində “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” və “Hekayəti-xırs quldurbasan” komediyaları rus dilində çap olunmuşdur. Yenə həmin ildə “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyası “Qafqaz” qəzetində nəşr edilmişdir. 1853-cü ildə yenə həmin qəzetdə “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” komediyaları hissə-hissə rus dilində çap olunmuşdur. M.F.Axundzadənin beş komediyası (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö-Jordan və dərviş Məstəli şah caduküni məşhur”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” 1853-cü ildə Tiflisdə Qafqaz canişinliyinin mətbəəsində “Komedi Mirza Fet-Ali Axundova” adı ilə ilk dəfə olaraq rus dilində kitab şəklində çap olunmuşdur.¹ “Qafqaz” qəzetində nəşr olunmuş (rus dilində) bu komediyalar Onun “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyası 1852-ci ildə Almaniyada ilk dəfə alman dilində nəşr edilmişdir.

M.F.Axundzadənin əsərləri müxtəlif yerlərdə, müxtəlif dillərdə nəşr olunub, yayılsa da Azərbaycan dilində komediyaların çapı 1859-cü ildə həyata keçmişdi. Bu külliyyat “Təmsilati-ştab kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə”² adı ilə nəşr olunmuşdur. “Təmsilat”ın müqəddiməsini dramaturq özü “Föhristi-kitab” başlığı ilə vermişdi.

Tərcüməçi M.M.Qaracadaği “Təmsilat”ı Tehranda, 1874-cü ildə “M.F.Axundov” başlığı altında bir kitab şəklində, fars dilində litoqrafiya üsulu ilə dərc etdirmişdi. O, kitaba M.F.Axundzadənin yazdığı “Müqəddimə” ilə yanaşı, özü də kiçik bir müqəddimə yazıb, kitaba daxil etmişdi.

Şərq dillərini, xüsusilə fars dilini yaxşı bilən Ukrayna yazıçısı, alimi və jurnalisti Nikolay Qulak M.M.Qaracadağının tərcüməsi əsasında M.F.Axundzadənin komediyalarını 1882-ci ildə alman dilinə tərcümə

¹ Ахундов М.Ф. Комедии (пьесы). Тифлис: Канцелярии наместника Кавказского. 1853. Институт Рукописей им. М.Физули НАН. Фонд №2, един. 566.

² “Təmsilat”(komediyalar). Tiflis, Azərbaycan dilində, 1859. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Fond № 2, sax.vah. 4.

etmişdir .

Rus şərqşünasları M.F.Axundzadənin əsərlərini tərcümə və tədqiq edərəkən M.M.Qaracadağının farsca etdiyi tərcüməsindən deyil, dramaturqun özünün rus dilinə etdiyi tərcümələrindən istifadə etmişlər. Qərbi Avropa şərqşünasları isə M.M.Qaracadağının tərcümələrini (1871-1874) üstün hesab etmişdilər. 1882-ci ildə Heqer və Lostenqal “Aldanmış kəvakib” povesti və “Vəzir-xani-Lənkəran” komediyasının farsca və ingiliscə tərcüməsini lüğət və qeydlərlə birlikdə Londonda çap etdirmişdi. Yenə həmin ildə bu komediya fars dilindən ingilis dilinə şərqşünas H.D.Haqqard və G.Strange tərəfindən tərcümə edilib M.M.Qaracadağının mətni ilə bərabər Londonda çap edilmişdir. Fransız Barbiye de Meynar “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”, Aleksandr Sodzko isə “Vəzir-xani-Lənkəran” əsərini fransızcaya tərcümə etmişdir. Onların “Vəzir-xani-Lənkəran” komediyası haqqındakı tədqiqi, məqalə şəklində 19 mart, 1883-cü ildə Parisdə “La revue critique” məcmuəsində çap edilmişdir. 1884-cü ildə Barbiye de Meynar Stanislav Jiverlə birlikdə M.M.Qaracadağının farsca tərcüməsindən M.F.Axundzadənin komediyalarını fransızcaya tərcümə edib nəşr etdirmişdir. 1886-cı ildə Barbiye de Meynar “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” Azərbaycan dilindən fransızcaya tərcümə edərək, azərbaycanca mətni ilə birlikdə “Journal Asiatique”də nəşr etdirmişdir. Sonra həmin tərcüməçilər 1886-cı ildə “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”, “Xırs quldurbasan” və “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyalarının fransızcaya tərcüməsini, farscası ilə, mükəmməl bir lüğətlə Parisdə çap etdirmişlər. Müəlliflər “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasını türkcəsi ilə birlikdə çap etdirmişlər. Barbiye de Meynar “Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran” və “Aldanmış kəvakib” əsərlərini “Asiya” (1887) jurnalında çap etdirmişdir. O, bu əsərlərə, Azərbaycan ləhcəsi haqqında bir müqəddimə də yazmışdır .1888-ci ildə Fransa Xarici İşlər Nazirliyində işləyən Alfons Silyer “Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran” və “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyalarının fransız dilində olan tərcüməsini mükəmməl bir müqəddimə ilə birlikdə Parisdə çap etdirmişdir.

Fransada “Asiya cəmiyyəti” “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasını 1890 və 1906-cı ildə, “Aldanmış kəvakib” povestini 1903-cü ildə fransız dilində kitabça şəklində nəşr etmişdir.

“M.F.Axundzadənin əsərləri XIX əsrin ikinci yarısında gürcü şairi Akaki Seretelini də maraqlandırmışdır. O, əsərləri rus dilində oxumuş və bəyənmişdi. A.Sereteli “Sərgüzeşti-vəzir-xani Lənkəran” komediyasını 1898-ci ildə “Xanın vəziri” adı ilə gürcü dilinə tərcümə etmişdir. A.Sereteli M.F.Axundzadənin əsərlərinə, onun bütün ədəbi-bədii yaradıcılığına

yüksək qiymət vermiş, onu xalqının milli mənşəyini dərindən duyub, orijinal əsərlərində əks etdirən bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdir”¹.

Gürcü şairi, yazıçı və biblioqrafı L.Qrişaşvili M.F.Axundzadənin “A.S.Puşkinin ölümünə, Şərq poeması”nı rus dilində oxumuş, bəyənmişdi. O, bu poemanı gürcü dilinə tərcümə edərək, ayrıca kitabça şəklində 1938-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirmişdi. Bundan başqa o, vaxtilə A.Seretelinin M.F.Axundzadədən tərcümə etdiyi “Xanın vəziri” komediyasına, ön söz və şərhlər yazaraq, Akaki Seretelinin külliyyatına daxil edərək nəşr etdirmişdir.

M.F.Axundzadənin əsərləri Azərbaycanda 1938-ci ildə dramaturqun təntənəli yubileyi ərəfəsində (1937-ci ildə, 125 illik) nəşr olunmuşdur. Əsərlərin akademik nəşri, üç cilddə 1949, 1958, 1961-ci illərdə; 1955-ci ildə “Seçilmiş məktublar”ı çap olunmuşdur. Bundan başqa yazıcının 3 cildlik “Əsərləri” 1958, 1961, 1962-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. 1962-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar A.N.Lermanın “Мирза Фатали в русской печати (1837-1962)” (Biblioqrafiya)²; M.F.Axundov. “Məqalələr məcmuəsi”³ nəşr olunmuşdur.

1962-ci ildə M.F.Axundzadənin əsərləri SSSR-də və xaricdə səkkiz dildə, 55 dəfə, 527 min nüsxə tirajla, Azərbaycanda 39 dəfə, 251 min tirajla çap olunmuşdur. “M.F.Axundzadənin bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri”⁴ 2004-cü ildə çap olunmuşdur.

Birinci yarımfəslin “**Pyeslərin səhnə taleyi**” adlı üçüncü bəndində M.F.Axundzadənin pyeslərinin səhnədə oynanılmasının da özünəməxsus maraqlı tarixi olduğu göstərilir. Dramaturqun “Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur” pyesi 1851-ci ilin mart ayında Peterburq şəhərinin teatrlarının birində rus dilində tamaşası göstərilmişdir.

M.F.Axundzadənin “Hekayəti-xırs quldurbasan” və “Vəzir-xani Lənkəran” komediyaları 1852-1853-cü illərdə Tiflisdə rus dilində tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycanın bir neçə qabaqcıl ziyalıları Novruz bayramı münasibə-

¹ Şamioğlu Ş. Mirzə Fətəli Axundzadənin gürcü müasirləri. Bakı: Mütərcim, 2012, s.88.

² Лерман А.Н. М.Ф.Ахундов в русской печати (1837-1962). Библиография. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, 234 с.

³ M.F.Axundov. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb.EA nəşriyyatı, 1962, 356 s.

⁴ Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 280 s.

tilə M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasını səhnəyə hazırlamışdılar. 10 mart 1873-cü ildə Bakıda Obşestvennoye sobraniyenin zalında ziyalılar tərəfindən M.F.Axundzadənin bu komediyası Azərbaycan dilində səhnədə göstərilmişdi.

Bakıda dram teatr binasının təməl daşını qoyan görkəmli jurnalist, darvinist alim, pedaqoq, maarifçi-ziyalı, Azərbaycanda, milli dildə ilk dəfə nəşr olunan “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin nəşiri Həsənbəy Məlikov-Zərdabi və onun şagirdləri, görkəmli Azərbaycan dramaturqu, publisist Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgərağa Adıgözəlov-Gorani olmuşdur. Onların təşəbbüsü ilə 1873-cü il aprel ayının 17-də Bakıda Azərbaycan dilində “Hacı Qara “ tamaşası göstərilmişdir.

M.F.Axundzadənin ölümündən bir il sonra (1879) «Sərgüzəşti-mərdi-xəsis» (“Hacı Qara”) komediyası yazıçı, dramaturq Rəşidbəy Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə dramaturqun öz ana vətəni olan Şəkiddə tamaşaya qoyulmuşdur. Bundan sonra dramaturqun “Hekayəti-xırs quldurbasan” komediyası 1884-cü ildə Şuşada realni məktəbin müəllimi Yusif bəy Haqnəzərbəyovun rəhbərliyi altında tamaşaya qoyulmuşdu. Həmin ildə yenə M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Xırs-quldurbasan” komediyaları Şuşada səhnədə oynanmışdı.

“1886-cü il 22 iyunda M.F.Axundzadənin Tiflisdə ilk dəfə Azərbaycan dilində Arsruni teatrında, həvəskarlar tərəfindən “Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyası səhnədə oynanılmışdır”¹. Bundan sonra 1890-cı ildə Qoridə, seminariyanın tələbələri tərəfindən “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası Azərbaycan dilində oynanılmış, hamının diqqətini cəlb etmişdi .1886-cı ildə İrəvanda Azərbaycan dram teatrı (indiki Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Dram teatrı) fəaliyyətini ədəbiyyatşünas Firudinbəy Köçərli tərəfindən hazırlanmış “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” pyesinin tamaşası ilə başlayıb. “1893-cü ilin 23 yanvarında Priselkovix həvəskarları teatrında Buxara əmiri üçün “Vəzir-xani-Lənkəran” komediyası oynanmışdır”². Ədibin pyesləri sonrakı illərdə də dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

İkinci fəslin **“Dramaturgiya M.F.Axundzadə yaradıcılığının mühüm mərhələsi kimi”** adlı ikinci yarımfəslə dörd bənddən ibarətdir.

¹ Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920). 2 cildə. I cild .Toplayanı,tərtib edəni və izahların müəllifi: Q.Məmmədli. Bakı: Azər nəşr, 1975, s.55.

² Yenə orada, s.68.

İkinci yarımfəslin **“Komediyalar xalq həyatının güzgüsü kimi. İlk dramaturji təcrübələr: “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası”** adlı birinci bəndində Azərbaycan dramaturgiya tarixində ilk təcrübə olan **“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”** komediyasından bəhs edilir. Mühitin avamlığı, əsərin baş qəhrəmanı olan Molla İbrahimxəlil kimi fəal, çevik, dələduz bir tipin fırladaqlarını həyata keçirməsi üçün zəmin yaratması ön plana çəkilir. Müflisləşmiş, cibləri boşalmış, yüngül yolla qazanc əldə etməyə çalışan **“nuxulular”**, Molla İbrahimxəlil kimyagərin iksir vasitəsi ilə misdən gümüş almasını eşidəndə, ona inanıb fəallaşır.

Molla İbrahimxəlil surəti real həyatdan götürülmüş, həqiqətən olmuş, real hadisələr əsasında qələmə alınaraq, komediyanın ruhuna uyğun şəkllə salınmış, tipikləşdirilmişdir.

“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasının süjeti, orada qoyulan ictimai-siyasi məsələlər Qoqolun **“Müfəttiş”** komediyasındakı hadisələrlə yaxından səsləşir. **“Müfəttiş”** çar üsul-idarəsinə qarşı tuşlanmış satirik silahdırsa, **“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil”** Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə hökm sürən zorakılığa, avamlığa, riyakarlığa, fanatizmə, artıq çürüməkdə olan ictimai quruluşa qarşı çevrilmiş kəskin satiradır.

“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında əsas məqsəd xalqın **“Molla İbrahimxəlil kimyagər”** komediyasında surətlərin ən güclüsü, Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk müsbət və işıqlı surət olan şair Hacı Nuru obrazıdır. Bu işığın təsiri çox güclü olmuş, özündən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra ziyalı və müasir ruhlu xarakterlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır: Şahbaz bəy (**“Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”**), İsgəndər (**“Ölülər”**, C.Məmmədquluzadə), Fəxrəddin bəy (**“Müsibəti-Fəxrəddin”**, N.Vəzirov), Fərhad (**“Bəxtsiz cavan”**, Ə.Haqverdiyev), Bahadır (**“Bahadır və Sona”**, N.Nərimanov) və s.

İkinci yarımfəslin **“Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur” komediyasındakı hadisələrin tarixi realılıqla əlaqəsi”** adlı ikinci bəndində **“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”** komediyasının xarakterlərin dolğunluğu, materialların zənginliyi, hadisələrin genişliyi cəhətdən çox səciyyəvi olduğu göstərilir. Burada əsasən, fanatizm, gerilik və dindən qazanc mənbəyi kimi istifadə edən dələduzlar ifşa hədəfinə çevrilmişdir. Komediya Şahbaz bəyin Müsyö Jordanla Parisə gedib, orada təhsilini davam etdirmək istəməsi xəbəri, hadisələrin inkişafı üçün əsas səbəbdir, köhnəliklə yenilik arasındakı uçurum, ziddiyyət də elə bu xəbərlə başlayır. **“Hekayəti-Molla**

İbrahimxəlil” komediyasından fərqli olaraq burada hadisələr, münaqişələr ailə daxilində cərəyan edir. Müsyö Jordanın Azərbaycana xeyirxah məqsədlə gəlməsi, Qarabağda hörmətlə qarşılanması, bu xalqın zəngin keçmişi, qonaqpərvərliyi, mehribanlıığı, insanların səmimiyyətinin onu heyran etməsi əsərdə müsbət məqam kimi verilir. O, Şahbaz bəyin istedadlı, ağıllı və düşüncəli bir gənc olduğunu görüb, onun bu qaranlıq mühitdə çürüməsinə heyflənir, təlim-tərbiyəsini təmənnəsiz olaraq öz üzərinə götürüb, Avropa təhsilinə yiyələnməsinə kömək etmək qərarına gəlir.

Şərq aləmində xalqın müasirləşməsinə, tərəqqisinə, inkişafına mane olan şəhər qüvvələrindən ən başlıcası milləti geriliyə, ətalətə sürükləyən cəhalətdir. İrandan qazanc məqsədi ilə gəlmiş dələduz dərviş Məstəli şah komediyanın ikinci baş qəhrəmanıdır. O, fəal və diribaşdır, lakin onun qoçaqlığı xeyirxah niyyətə deyil, şəhər işlərə, bəd əməllərə xidmət edir.

“Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküniməşhur” komediyasının ikinci, müasirfikirli obrazı Şahbaz bəydir. Yaşadığı cəmiyyətdə heç bir müsbət cəhət, inkişaf görməyən Şahbaz bəy həyatını kökündən dəyişmək qərarına gəlir. Lakin bu gənc elə bir dövrdə yaşayırdı ki, onu anlayan, yaxşı yol göstərən yox idi, əksinə ətrafındakılar onun tərəqqisinə, inkişafına mane olurdular.

M.F.Axundzadənin ən böyük xidmətlərindən biri də müsəlman qadınlarını səhnəyə gətirməkdir. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasını çıxmaq şərti ilə M. F. Axundzadənin pyeslərinin hamısında qadın surətlərindən bəhs edilmişdir, ədib onların açıq-açığına sevməsi, sevgilisi ilə görüşməsi, məhəbbətləri uğrunda mübarizə aparması, qarşılarına çıxan maneələri dəf etməyə cəhd etməsi və nəticədə qalib gəlməsini çox inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir.

İkinci yarım fəslin **"Hekayəti -xırs quldurbasan" və "Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran"** komediyalarında zaman və məkan” adlı üçüncü bəndində xalqın get-gedə ayılması, öz müqəddəratını və hüququnu dərk etməyə başlaması M.F.Axundzadənin sonrakı komediyalarının ana xətti kimi inkişaf edir. “Hekayəti-xırs quldurbasan” komediyasının süjeti Pərzad və Bayramın sevgi macaraları üzərində qurulmuşdur. Gənclər ətrafda hökm sürən haqsızlığa, nadanlığa və cəhalətə baxmayaraq, heç kimdən, heç nədən çəkinməyərək, bir-birlərini açıq-açığına sevir və gizli də olsa görüşürlər. Əsərdə hadisələr maraqlı, orijinal konfliktlərlə inkişaf edir. Bayramla Tarverdi arasındakı münaqişə şəxsi hisslərdən yaranmışdır. Hər iki gənc Pərzadın rəğbətini qazanmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə edirlər. Fəal və diribaş Pərzad, köhnəlmiş adət-ənənəyə qarşı cəsarətlə çıxış edərək,

nişanlısı Tarverdiyə yox, sevdiyi, könül verdiyi Bayrama qovuşmağa can atır.

İctimai bərabərsizliyi tənqid edən bu komediyada mülkədar-kəndli problemi də ön plana çəkilməmişdir. Kəndli Bayram qoçaq və cəsarətlidir, heç nədən çəkinmir. Onun halal zəhmətlə deyil, qaçaqçılıqla, oğurluqla dolanmağı, kəndlinin dözülməz vəziyyəti ilə bağlı olan siyasi bir məsələdir. Bayram surətini yalnız Heydər bəy (“Şərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) ilə müqayisə etmək yerinə düşərdi. Bu gənclər həmişə zəhmətdən uzaq qaçaraq, asan yolla əldə edilən qazancla yaşamağı üstün tuturlar. Komediya Tarverdi aparıcı bir surət kimi hadisələrin önündədir. Bu tip vasitəsilə dramaturq qorxaq, ağciyər, heç bir faydalı əməklə məşğul olmayan, ata kölgəsində yaşayan, avam və avara gəncləri tənqid atəşinə tutmuşdur.

Dördüncü komediyası olan “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”ın süjetini M.F.Axundzadə XIX əsrin əvvəllərində feodal-patriarxal Şərq aləmində hökm sürən xanlıq dövründən götürmüş, xanlığı, onun yaltaq vəzir və vəkillərini tənqid obyektinə seçərək, onları satirik qələmlə ifşa etmişdi. Komediya xanlıq dövrünün qayda-qanunlarından bəhs etsə də burada yeni fikirlər, axtarışlar duyulur. Qarşılıqlı məhəbbətin tərənnümü ilə başlayan süjet xətti, pərdədən-pərdəyə daha da inkişaf edir və sonluqda onun qalibiyyəti ilə nəticələnir. Komediyanın qəhrəmanı Teymur ağanın qoçaqlığını və mərdliyini qəbul edə bilməyən, bir sözlə, bütün xeyirxah niyyətlərdən mərhum olan, yaltaq və hiyləgər vəzir Mirzə Həbibin simasında ölkədə hökm sürən despotizm, zülm tənqid edilmişdir. O, xanın yanında nüfuzunu yüksəltmək üçün onunla qohum olmaq qərarına gəlir. Özündən rütbəcə kiçiklərin yanında özünü öyən bu Vəzirin iç üzünü səhnədən səhnəyə açılır, onun nə qədər rəzil və alçaq bir adam olduğu aydınlaşır. Həmişə Teymur ağanı hədələyən, onu görəndə əsəbiləşən vəzir, komediyanın son pərdəsində onun artıq xan olduğunu biləndən sonra, ayaqlarına yığılıb yalvarır, yaltaqlanıb aman istəyir, ağlayır. Teymur ağa gəncliyin canlı timsalı, ağıllı və təmkinli bir obraz kimi təsvir olunmuşdur.

Pyesdə təsvir olunan zülmkar xan təsadüf nəticəsində yox olur, yerinə Teymur ağa gəlir, lakin burada xalqın səsi, həyəcanı, istəyi əsas götürülmür. Ədib Şərq qadınlarının dərin təfəkkürə və ağıla malik olduğunu bu komediyada da önə çəkir.

İkinci yarım fəslin **“Yaradıcılıq şedevri: “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) və “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyalarında real həyat hadisələrinin əksi**” adlı dördüncü bəndində real həyata daha dərinləndirən müdaxilə edən M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”

“Hacı Qara” komediyası Azərbaycan ədəbiyyatında realist dram janrının ən gözəl nümunəsi kimi verilmişdir. Əsər yazıçının başqa komediyalarından, obrazların tamlığı, süjetin aydınlığı, fikrin dərinliyi, əhatə etdiyi həyatın genişliyi ilə fərqlənir. Komediyada zəngin tiplər silsiləsi, – zəhmətkeş kəndlilər, tacirlər, çar məmurları, diribaş qadınlar və bəylər təsvir olunmuşdur. Hacı Qara dünya ədəbiyyatında yaranmış xəsis obrazlarına nisbətən daha orijinal, Azərbaycan ictimai-iqtisadi şəraiti ilə sıx bağlı, milli koloritə malik, adi və tipik alverçidir. Əsərdə əsas gülüş və ifşa hədəfi olan Hacı Qara pulgir, acgöz, qəpiyə tamah salan, ailəsini ehtiyac içində saxlayıb, onlara doyunca çörək verməyən “murdar” adam kimi, cəmiyyət üçün çox zərərli dir.

Dünya ədəbiyyatında bir çox xəsis tipləri məşhurdur: A.S.Puşkinin “Xəsis cəngavər”ində Baron, N.V.Qoqolun “Ölü canlar”ında Plyuşkin, J.B.Molyerin “Xəsis”ində Qarpaqon, Balzakin “Qorsek”ində Qorsek, Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”sında Hacı Qara, N.Vəzirovun “Ağa Kərimxan Ərdəbili”ndə Ağa Kərimxan, S.S.Axundovun “Tamahkar”ında Hacı Muradı göstərmək yerinə düşərdi. Bu tipləri bir-birinə yaxınlaşdıran mühüm cəhət xəsislik, pulgirlikdir. Lakin onların hamısından öz orijinallığı ilə fərqlənən Hacı Qara, dünya ədəbiyyatında, özündən əvvəl və sonra yaranmış obrazlardan diribaşlığı ilə fərqlənir.

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” komediyasında Mirzə Fətəli Axundzadə ictimai həyatın dərinliklərinə nüfuz etmişdi. Komediyanın qəhrəmanlarından olan Heydər bəy artıq tənəzzülə uğramaqda olan, müflisləşməyə doğru gedən burjuaziyanın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Keçmiş zamandan, əlçatmaz günlərdən şirin-şirin, yana-yana, həsrətlə, ağızdolusu “xoş xatirələr” danışan Heydər bəy, bu gününə sığışa bilmir

Dramaturq Sona xanımın daxili aləmini, əxlaqi qənaətini, məhəbbətə, əminamanlığa, dinc həyata münasibətdə aşkarlayır. Ağıllı, tədbirli, qeyrətli qadınları qiymətləndirmək, onu başqa millətlərin qadınlarından, qızlarından üstün tutmaq, hörmət etmək, komediyaların ana xəttini təşkil edir.

“Mürafə vəkillərinin hekayəti”nin süjetinin ictimai-siyasi, iqtisadi münasibətlərin və müxtəlif xarakterlər arasındakı toqquşmaların, ziddiyyətlərin, münaqişələrin əsasında qurulması önə çəkilir. Komediyanın qəhrəmanları bir-birinə zidd cəbhənin nümayəndələri olan Səkinə xanım və Ağa Mərdandır. Onlar şəxsi mənfəətləri və məqsədləri uğrunda çarpışır, hər ikisi rəqiblərinə qalib gəlmək üçün qarşılıqları çıxan maneələri yox etmək istəyirlər. Səkinə xanım çətinlikləri aradan götürmək üçün ədalətin gücünə arxalanırsa, Ağa Mərdan əksinə, riyakarlığa, fitnə-fəsada, hiyləyə, yalana arxalanır. Pyesin konflikti surətlər arasındakı münaqişə, məqsəd hər

dövrə, həmişə müasirdir, bu gün də aktuallığını saxlayır. Dramaturq tüfeylilərin yaramazlığını komediyanın əsas qəhrəmanı Səkinə xanım surəti vasitəsilə açıb ifşa etmişdir. Feodal dünyasında gənc və hüquqsuz bir qızın məhkəməyə işi düşməsi, hüquq qayda-qanunları ilə tanışlığı, məmurlarla rəftarı, öz hüququnu müdafiə etməyi bacarması köhnəliyə qarşı açıq-açığına mübarizə aparması müsbət hadisə kimi qarşılır. Dramaturqun əvvəlki pyeslərində də aydınfikirli müasirliyə, tərəqqiyə can atan gənclərin – şair Hacı Nuru (“Molla İbrahimxəlil kimyagər”) Şahbaz bəy (“Hekayətimüsyö Jordan, həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur”), Teymur ağa (“Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran”), Sona xanım (“Sərgüzəştimərdi-xəsis” (“Hacı Qara”)) obrazlarını yaratmışdı. Müasirlik baxımından Səkinə xanım surəti inkişaf etmiş, bunların hamısından daha irəli getmişdir.

Əsərin süjeti dələduzlar tərəfindən mərhum Hacı Qafurun mirasının ələ keçirilməsi üzərində qurulmuşdur. Bu mirasa yiyələnmək üçün çox planlar qurulur, yalanlar uydurulur, kələklər işlənir, məhkəmə prosesində çox adamlar ifşa olunur, layiqli cavablarını alır, nəhayət doğruluq, ədalət zəfər çalır.

M.F.Axundzadə formalaşmaqda olan yeniliyi görmək və qiymətləndirmək üçün komediyalarında bir sıra orijinal xarakterlər yaratmışdır. Onun yaratdığı surətlər, tiplər müəllifin yaşadığı dövrlə məhdudlaşmır, onlar müasirliyi ilə bu gün də əhəmiyyətini saxlayır.

Dissertasiya işinin “**M.F.Axundzadə ideyalarının müasirliyi**” adlı üçüncü fəslə altı yarımfəsildən ibarətdir.

Üçüncü fəslin “**Komediyalarda satirik hədəflər**” adlı birinci yarımfəslində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satiranı milli zəminlə bağlayan M. F. Axundzadənin şifahi xalq ədəbiyyatında, onun satirik aforizm və idiomlar, satirik atalar sözləri və məsəllər, atmacalar, qaravəllilər, lətifələr, satirik nağıl, bayatı, təmsil, həcy, aşiq şeirinin ictimai motivli rəngarəng formalarından bəhrələnməsi göstərilir.

1850-1855-ci illərdə Azərbaycan realist dramaturgiyasının təməlini qoyan M.F. Axundzadə, pyeslərdə yeniliyə əngəl olan köhnə, vaxtı keçmiş adət və ənənələri, xəsisliyi, cəhaləti, fanatizmi, ətalət və süstlüyü, dələduzluğu, Şərq despotizmini, cahil hökumət başçıları, hakim siniflərin ikiüzlülüyünü tənqid edir.

M.F.Axundzadənin bütün komediyalarında gülüşü tiplərin hər birinin hərəkətlərinə, səviyyəsinə, mənsub olduğu təbəqəyə, onların xarakterinə uyğun halda yaratması qeyd olunur. Azərbaycan dramaturgiyasına müsbət surətləri ilk dəfə M.F.Axundzadə gətirməsi göstərilir. Şair Hacı Nuru, Şahbaz bəy, Teymur ağa, Əziz bəy, Səkinə xanım, Sona xanım komediya-

larda təsvir olunan, müəllifin arzu etdiyi müasir tipli və müsbət xarakterli gənclərdir. Dramaturq əsərlərində mənfi tipləri, pis hadisələri ifşa edib, gülüş hədəfinə çevirərkən, öz rüporu olan bu müsbət xarakterli qəhrəmanlardan, onların dilindən yerli-yerində istifadə etmişdir. Bir-birindən maraqlı, dolğun məzmunlu, dərin mənalı komediyalarında ciddi, ictimai və kəskin satira yaradan M.F.Axundzadənin gülüşü hər dövrdə müasirdir.

Üçüncü fəslin “**Məclisin təqdim, remarka**” adlı ikinci yarımfəslində dramaturgiyada müəllifin oxucu ilə birbaşa mükaliməsi üçün yeganə əlaqə və vasitə remarkanın olduğu göstərilir. Remarkada persanajların nitqində deyilməsi mümkün olmayan cəhətlər, əhvalatların təsvir olunduğu yer, zaman, məkan, an müəyyənləşir, interyerin təqdimi, habelə məkan dəyişiklikləri haqqında məlumatlar verilir. Firidun bəy Köçərli M.F.Axundzadənin komediyalarından danışarkən yazır: “O “Təmsilat”dan ələ alıb oxuduqca, olduğumuz övzavü zamanı bilaxtiyar unudub, özümüzü Mirzeyi-mərhumun yazdığı zamanda, vəsf qıldığı övzavü mühitdə və əlvən dəstgah içində görürük. Əfradı-məclis guya bir-bir gözün önündə növbənöv libaslarında gəlib keçirlər. Biz onların hərəkəti sükənatını, necə ki, var müşahidə edirik; danışqları eşidirik; gülənlər ilə gülüb, ağlayanlar ilə ağlayırıq!”¹.

“Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasının remarkası aydın və maraqlı bir hekayəni xatırladır Əsərin remarkasında simvolik mənə açıq-aşkar hiss olunur, – gözəl, ürəkaçan mənzərə xalqa təbiət tərəfindən bəxş edilmiş dinc həyatdır, lakin təsadüfən orada peyda olmuş çağırılmamış qonaqlar, dələduzlar bu gözəlliyi pozur, darmadağın edir. Pyeslərdə personajların geyimi və xarici görkəminin təsviri də remarkalardan məlum olur. Dərviş Abbasın qiyafəsi, hərəkətləri, görünüşü remarkada çox aydın, obrazın əməllərinə, xarakterinə, məqsədinə uyğun şəkildə təsvir edilmişdir.

Komediyanın üçüncü məclisində Molla İbrahimxəlilin özünü “nuxulu”lara “mömin” bir adam kimi göstərməsi əsərin remarkasında çox aydın təsvir olunur: “Məclis vaqe olur haman yerdə. Molla İbrahimxəlilin çadırında. Molla İbrahimxəlil sabah vaxtı səccadə üstündə, başında əmmamə, əlində uzun təsbəh, dizi üstə oturub övrad oxumağa məşğuldur. Molla Həmid, onun şagirdi, əl bağlayıb qabağında durubdur”².

“Sərgüzəşti – mərđi xəsis (Hacı Qara)” komediyasının üçüncü məclisinin təsviri Araz çayının sahilində başlayır: “Araz kənarında, Qızıl-

¹ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978 s.437-438.

² Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2004, s.33.

baş səmtində. Bəylər və Hacı Qara Təbrizdən qaçaq mal alıb qayıdırlar. Arazın kənarına, piyadalanıb yığışiblar qırağa. Araz qıjhaqı axır; dumanlı gecədir, gah-gah ildırım şaxır”¹.

Yazıçı burada bir neçə kəlmə ilə hadisənin baş verdiyi zaman, məkan, ilin fəslı, hətta hava haqqında məlumatı da dəqiqləşdirir. Komediyalarda köməkçi vasitə olan heyvanlardan da remarkada məlumat verilir. Dərviş Abbasın qoltuğundakı xoruz (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”), Tarverdinı qorxuya salan ayı, meymun (“Hekayəti-xırs quldurbasan”) və s. dediklərimizi sübut edir. Komediyaaların remarkasında evlər, otaqlar da ayrılıqda təsvir olunur. Personajlar səhnəyə çıxmazdan əvvəl onların varlı və ya kasıb olması müəllifin təsvir etdiyi evlərin quruluşundan bilinir. “Hekayəti – müsyo Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur” komediyasında əsərin qəhrəmanı Hatəmxan ağanın evi remarkada belə təsvir olunur: “Dam kilim, gəbə ilə pakizə fərş olub, bir tərəfdə un çuvalıarı düzülüb. Bir tərəfdə yağ dəriləri, yun mərfəşləri qoyulubdur. Hatəmxan ağa oturub damın yuxarısında, fərş üstə”².

Komediyaalardakı remarkaları izlədikə, M.F.Axundzadənin maraqlı və orijinal üslubu ilə seçilən pyeslərinin təsvir və təsir dairəsi daha da genişlənir, öz yeniliyi, müasirliyi, orijinallığı və realizmi ilə nəzəri cəlb edir.

Üçüncü fəslin “**Dil xarakteri təyin edən başlıca amil kimi**” adlı üçüncü yarımfəslində bədii ədəbiyyatda obrazlılığı təyin edən dil bədii əsərin aləti və açarı kimi qeyd olunur. Mir Cəlal Paşayev M.F.Axundzadənin ədəbi-bədii dilinin saflığını, onun əsərlərini təmiz, sadə xalqın anlayacağı dildə yazdığını yüksək qiymətləndirmişdi: “Mirzə Fətəli ədəbi-bədii dildə xalqımıza, həyatımıza yad olan ərəbcilik, farsçılıq meyllərinin barışmaz düşməni idi. O, əsərlərində canlı dil, ifadə formalarına, danışıq dilindən gələn söz, tərkib və ifadələrə kəskin yer verməyi tələb edirdi. Yazıçı mənşəyi etibarilə kənar dillərdən alınan kəlmələrin də işlədilməsində xalq ifadə və ənənəsini əsas sayırdı. Axundov xalq danışıq dilində çox işlənən sözləri ədəbi dilə, kitaba gətirirdi”³.

Hər zümrənin dilinə, söz ehtiyatına bələd olan M.F.Axundzadə, komediyaalarında personajların dilini onların öz dünyagörüşlərinə, həyatda tutduğı mövqeyinə və mənsub olduğı sinfə görə qruplaşdırdığı üçün, əsərin bədii və estetik dəyəri daha da artırırdı. Komediyaaların

¹ Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, s.122.

² Yenə orada, s. 46

³ Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərnəşr, 1973, s.172.

qəhrəmanları Heydər bəy, Səfər bəy, Əsgər bəy (“Sərgüzəşti-mərđi-xəsis”), Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy (“Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”), Vəzir Mirzə Həbib və Teymur ağanın (“Sərgüzəşti-vəziri-xani Lənkəran”) danışıq tərzinə fikir verdikdə onların başqa obrazlardan seçildiyi və yuxarı təbəqəyə mənsub insan olmaları aydınlaşır. Lakin bu ağaların da dünyagörüşü, həyata baxışı eyni səviyyədə deyil, müxtəlifdir. Personajların nitqləri onların xarakterləri ilə bağlı və fərdi olduğu üçün onlar bir-birindən üslubi cəhətdən də seçilir. Heydər bəyin danışığı ilə onun əməyə xor baxan, zəhmətdən qaçan və müftə gəlirdən zövq alan bir tüfeylinin xarakteri, daxili aləmi tamamilə açıılır.

Ətraf mühitdən və onu əhatə edən avamlıqdan özünə gəlir mənbəyi kimi istifadə edən kələkbaz, dələduz cadugərlərin, Molla İbrahimxəlil və dərviş Məstəli şahın dili də öz xarakterinə uyğun və müəmmalıdır. Dramaturq bu dələduzların ifşasını daha qabarıq və kəskin şəkildə nəzərə çatdırmaq və ifşa etmək üçün onların hər ikisinin dilini ikiləşdirmişdir. Bu dələduzların ikisi də əsas məqsədlərini, kələklərini öz köməkçiləri ilə danışıqında acıb, olduğu kimi düzgün söyləyirlər. Lakin “qurbanları” ilə nitqində isə, əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə, avamların başa düşmədiy qəliz sözlər işlədib danışıqlarını qəsdən çətinləşdirirlər.

Hacı Qaranın dili, danışığı M.F.Axundzadənin başqa obrazlarının dilinə nisbətən daha orijinaldır. Bu tip gecə-gündüz ancaq bazarın kasadlığından, qazancının azlığından şikayətlənir, alverçilərə məxsus hiyləgərliklə, satılmayan malını tərifləyir, müxtəlif hiylələr uydurur, yalandan and içir: “Hacı Qara – Getdiyim Kəbeyi-beytullah haqqı, Qurana and olsun, Peyğəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim yalan deyirəmsə, tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsan! Bunların qumaşı qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, bunların birini də dükanda görməzsiniz”¹.

Müsbət xarakterli, ziyalı surətlərindən olan şair Hacı Nuru (“Molla İbrahimxəlil kimyəgər”) və Şahbaz bəyin (“Müsyö Jordan həkimi – nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”) dili daha çox nəzər diqqəti özünə çəkir. Real həyatın tipik xüsusiyyətləri bütün mürəkkəbliyi ilə bu ziyalı gənclərin dilində öz əksini tapmışdır.

Üçüncü fəslin **“Yeni Əlifba layihəsi”** adlı dördüncü yarım fəslində M.F.Axundzadənin yeni əlifba tərtib etməsi, bu yolda çəkdiyi əziyyətlərdən bəhs olunur. Ədib “Tərcümeyi-hal”ında bu barədə yazırdı: “1857-ci il

¹ Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2004, s.116.

miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib olduğunu həmin kitabçada göstərdim... Yazı soldan-sağa doğru yazılmalıdır. Nöqtələr tamamilə atılmalıdır. Hərflərin şəkilləri latın əlifbasından seçilməməlidir və sait hərflərin hamısı samit hərflərin sırasında yazılmalıdır. Sözün qıyası, sillabi əlifbamız alfabeti əlifba ilə əvəz edilməlidir”¹.

M.F.Axundzadə əlifba uğrunda çəkdiyi əzab-əziyyətləri, kömək üçün müraciət etdiyi şəxslərin ona dəstək olmaq əvəzinə pislik etməsini “Yeni əlifba haqqında mənzumə” şeirində aydın təsvir etmişdir. Nəhayət “güclülər” əlində “gücsüzləşən”, köməksizləşən M.F.Axundzadə yeni əlifba islahatından əl çəkmiş və bu şərəfli işi gələcək nəslin ixtiyarına vermişdir

M. F. Axundzadənin yeni əlifba tərtib etmək problemi haqqında Azərbaycan mətbuatı səhifələrində çap olunmuş yazılar maarifpərvər ziyalıların nəzərindən yayınmamışdır. Bu haqda “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyə” (1879-1884), “Kəşkül” (1883-1891), “Şərqi-Rus” (1903-1905) kimi mətbu orqanlarında qabaqcıl ziyalıların fikirləri verilmiş, yeni ideyalar irəli sürülmüş, rəylər çap olunmuşdur. Görkəmli maarifpərvər-jurnalist, “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin redaktoru Həsən bəy Məlikov Zərdabi də “Ziya” qəzetinin səhifələrində, M.F.Axundzadənin yeni əlifbası haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir. XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ictimai xadim, publisist, jurnalist, şərqşünas, “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmmədəğa Şahtaxlı (1846-1931) Paris universitetində təhsil almış, elmi cəmiyyətlərdə Şərq xalqlarının dilləri, qrammatikası və fonetikası ilə əlaqədar çıxışlar etmişdir. O, M. F. Axundzadənin yolu ilə gedərək XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yeni əlifba layihəsi yaratmaq sahəsində çox cəhdlər etmişdir. M.Şahtaxlı 1923-cü ildə “Latın əlifbası işığında Müsəlman Şərqinə” adlı əsərini çap olunmaq üçün ərizə ilə birlikdə təqdim etmişdir. O, əsərin müqəddiməsində M.F.Axundzadənin bu sahədə olan misilsiz xidmətlərini yüksək qiymətləndirib, sələfinin gətirdiyi bir sıra faktları olduğu kimi təkrar etmişdir. M.Şahtaxlı “Şərqi-Rus” qəzetində çap etdirdiyi “Hər gün və bir az” başlıqlı məqaləsində M.F.Axundzadənin ömrünün ən səmərəli illərini sərf etdiyi əlifbasından söz açıb, onu hörmətlə yad etmiş, məqalədə ədibin bu yolda üzləşdiyi çətinliklər yada salınıb xalqa çatdırılmışdır: “Mirzə Fətəli mərhumun xətti var idi. Hürufatlar sağdan sola yazılır. Amma heç biri bizim Tiflisdə konsulxana məmuru olanda təzə əlifba müsəlman dilləri üçün vəz etdi ki, əczası rus və latın hürufatından

¹ Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III cild. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1962, s.420-421.

mütəşəkkildi ki, bu əlifba bizim dillərə nisbət təzə əlifba oldu”¹.

Üçüncü fəslin **“M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri”** adlı beşinci yarım fəslində tənqidi axtarışlarında M.F.Axundzadənin Yaxın Şərq və Qərbi Avropanın təcrübəsinə istinad edib, müasir ədəbiyyatın nəzəri-estetik prinsiplərini müəyyənləşdirdiyi önə çəkilir. Ədəbi-tənqidi məqalələrində milli maarifçilik və mədəni inkişaf problemini diqqət mərkəzində saxlayan M.F.Axundzadə hər hansı elmlə məşğul olursa-olsun, hər nə yazırsa-yazsın, qarşısına bir tərəfdən əsrin qabaqcıl ideyalarını Şərqdə yaymaq, orta əsrin köhnəlmiş əxlaq və ənənələrini darmadağın etmək, xalqı maarifləndirmək, onu qəflət yuxusundan ayılmaq kimi böyük bir vəzifə qoymuşdu.

O, məqalələrində (“Fehristi-kitab”, “Tənqid risaləsi”, “Kritika” (“Yüksək İrənin “Millət” qəzetinin münşisinə”), “Mirzə Melkum xanın pyesləri haqqında kritika”, “Mollayi-Rumi və onun təsnifinin babında”, “Nəzm və nəsr haqqında”) ədəbi tənqidin məqsəd və vəzifələrini, ədəbiyyatda, yeni fikirlərin inkişafında onun rolunu elmi dəlillərlə qeyd edib, yazırdı: “Bu mühavirələri Tehran qəzeti idarəsinə göndərilib, məlum edirəm ki, bu qayda Avropadan məlumdur və onun böyük faydaları vardır; məsələn: bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könül incidən bir söz belə olmasın. Hər nə deyərsə, incəliklə deyilsin. Bu işi “kritika”, fransız istilahi ilə “kritik” adlandırırlar”².

Firidun bəy Köçərli (1863-1920) M.F.Axundzadəni Şərq ədəbiyyatında ədəbi-tənqidin banisi saymışdı: “Böyük iftixar hissilə etiraf edirik ki, M.F.Axundov yenə də təkcə Azərbaycanda deyil, onun cənub qonşusu olan ölkələrdə də ilk peşəkar ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçisi kimi tanınmışdır”³.

M.F.Axundzadənin fikrincə, hər bir millət tərəqqi etmək, gələcəyini yüksək səviyyədə qurmaq istəyirsə, mütləq öz xalqının tarixini, keçmişini bilməli, ədəbi-mədəni irsini öyrənməli, əxlaqi rifahını dəyərləndirib, mühafizə etməlidir.

Üçüncü fəslin **“Məktublarında yeni düşüncə konsepsiyası”** adlanan altıncı yarım fəslində M.F.Axundzadənin yeni təfəkkür və düşüncə tərzii bədii, elmi-tənqidi əsərlərində olduğu kimi onun məktublarında da aydın

¹ Şaxtaxlı M.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşloğlu, 2006, s.210.

² Axundov M.F. .Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II cild. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1961, s.250.

³ Köçərli F. Seçilmiş əsərləri.. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı,1963, s. 24.

şəkildə əks olunmağı göstərilir. Dövrünün qabaqcıl, tərəqqipərvər, müasir ruhlu ziyalıları ilə əlaqə yaratmağa çox böyük əhəmiyyət verən M.F.Axundzadə yaxın dostlarından, publisist, jurnalist Həsənbəy Məlikov-Zərdəbi, fransalı şərqişünas Müsyö Nikolai, İran dövlətinin Tiflisdəki sabiq konsulu Mirzə Yusifxan, Fətəli şah Qacarin oğlu şahzadə Cəlaləddin Mirzə, İranın Parisdəki səfiri, “Qanun” qəzetinin nəşiri və redaktoru Mirzə Melkum xan, özünün “Təmsilat”ını fars dilinə tərcümə edən Mirzə Məhəmmədcəfər Qaracadağı, Təbrizdə rus konsulxanasının mütərcimi Mirzə Ələkbər Hacı Möhsun xan, Peterburq nəşirlərindən Y.A.İsakov, Tiflisdəki Osmanlı konsulunun müavini Ömər Səbri bəy və başqa görkəmli şəxslərlə məktublaşmış, öz fikirlərini onlarla bölüşdürmüşdür. M.F.Axundzadənin məktublarının müəyyən hissəsinin əsas mövzusu onun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizəyə, despotizm və mədəni gerilik əleyhinə, fanatizmə, xalqı müxtəlif bələlərə salan riyakarlara, tüfeylilərə qarşı yönəlmişdir.

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərinin əksəriyyəti öz müasirlərinə məktub şəklində yazılıb çatdırılmışdı. O, XIX əsrin görkəmli şairi Qasım bəy Zakir və Xurşidbanu Natəvanla da məktublaşmışdır.

Dissertasiya işinin **“Xalq ədəbiyyatı M.F.Axundzadə müasirliyinin meyarı kimi”** adlı dördüncü fəslin altı yarım fəsilədən ibarətdir.

Dördüncü fəslin **“M.F.Axundzadənin komediyalarında bədii axtarışlar”** adlı birinci yarım fəslində folklor əsərlərinin məzmun və forma rəngarəngliyi, ideya istiqamətləri, bədii xüsusiyyətləri, bu nümunələrdəki ibtidai görüşlərin, inam və etiqadların, adət-ənənələrin qalıqları, əlamət və izləri, eləcə də bunların inkişaf yollarının M. F. Axundzadəni maraqlandırdığı göstərilir. O, Azərbaycan xalq dramlarından (qaravəlli və məzhəkə tamaşaları, kilimarası oyunları, hoqqa tamaşaları) ilk mənəbə kimi, yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, fikrini xalqa daha aydın və tutarlı şəkildə çatdırmışdır. Azərbaycan xalq tamaşaları arasında “Yeddi dələduz”, “Xəsis” “Tənbəl qardaş” kimi səhnəciklər məşhurdur. “Yeddi dələduz” səhnəciyinin süjeti ilə “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasının süjeti arasında oxşarlıq olduğu kimi, “Xəsis” xalq komediyası ilə “Hacı Qara” pyesinin süjeti arasında da müəyyən yaxınlıq vardır. “Tənbəl qardaş” qaravəllisində olduğu kimi “Xırs quldurbasan” komediyasında da satirik ruh, gülüş çox güclüdür.

Dördüncü fəslin **“Mifologiya ilə bağlılıq. Dərviş surəti”** adlı ikinci yarım fəslində başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da yazıçı və şairlərin öz əsərlərində qədim folklor və mifoloji örnəklərə müraciət

etmələri göstərilir. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası ilə bağlı, eləcə də xalq mifologiyası ilə əlaqədar bir məsələ nəzəri cəlb edir. Komediya meymunun adı çəkildiyi kimi, xoruzun da adı çəkilir və hər ikisinin simvolik mənə daşdığı şübhəsizdir: “Bu halda dərviş Abbas, sinni otuz, saçları çiyinə tökülmüş, gəndümgün, qırmasaqqal, dolu bıqlı, uca qamətli, başında tac, çiyində pələng dərisi, əlində şahnafir, qoltuğunda bir qırmızı xoruz öz mənzilindən çıxıb heybətli səs ilə “yahu, ya haqq” deyib dağa-daşa səs salır”¹.

Xalq yaradıcılığında yığcamlıq burada mənalı şəkildə öz əksini tapmışdır ki, bu da tipin canlı portretinin yaranmasına kömək edir. Dərviş obrazından danışmadan əvvəl onun qoltuğundakı xoruza diqqət edək: xoruz totemi səhərin açılması, günəşin çıxması ilə əlaqədardır. İstər xoruz, istərsə də meymunun haqqında, elmi mənbələrdə onların xeyir Allahı Hürmüzdə əlaqəsi, müqəddəsliyi haqqında geniş danışılmışdır. Y.V.Çəmənəminli “Xalq ədəbiyyatının təhlili” məqaləsində “Xoruz olmasa sabah açılmaz” atalar sözünün anlamını izah etmək üçün xoruzun qədim tarixdə oynadığı rolunu belə şərh edir: “Zərdüştdə “pəridar” adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki işığın və gündüzün zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq Allahı Hürmüzdün guruhundan sayılır”².

M.F.Axundzadənin komediyalarındakı mifoloji motivləri A.Əmrahoğlu daha doğru izah edərək yazır: “Dünya xalqlarının bəzilərinin mifologiyasında xoruz birbaşa günəşlə, günəşin doğması ilə əlaqədardır. Deməli, M.F.Axundovun pyesində xoruzun iskirlə bağlılığı eyni zamanda, iskir-dəmir-qızıl-günəş əlaqəsinə aparıb çıxarır”³.

Dərviş surətinin təsvirinə M. F. Axundzadənin ilk dram əsəri olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında təsadüf olunur. Dərviş Abbasın qiyafəsi, hay-küy salması, qoltuğundakı xoruzu mıxa bağlayıb, cürbəcür əcaib hərəkətlər etməsi “nuxulular”ın nəzərində Molla İbrahimxəlilin möcüzələrinə qarşı inam yaratmaq üçün köməkçi vasitə rolunu oynayır. Dərviş Abbas epizodik surət olsa da, qərribə hərəkətləri, hay-küyü ilə yadda qalır. “Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah, caduküni-məşhur” komediyasında isə vəziyyət dəyişmiş, dərviş epizodik surət səviyyəsindən çıxıb, pyesin əsas qəhrəmanlarından birinə çevrilmişdir. Tipin özü-özünü ifşası M.F.Axundzadə yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Əsərdə tip müxtəlif sifətlərə düşür,

¹ Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çayıoğlu, 2004, s.32-33.

² Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş sərələri. 3 cildə, II cild. Bakı: Elm, 1976, s.18

³ Əmrahoğlu A. Epik sözün bədii gücü. Bakı: Elm, 2000, s.113.

danışığı ilə öz ifşasını daha da gücləndirir, dövrün çatışmayan mənfə cəhətlərini qabardıb, üzə çıxardır.

Dördüncü fəslin **“Xalq deyimlərinin müxtəlif formaları M.F.Axundzadə yaradıcılığında”** adlı üçüncü yarım fəslində M.F.Axundzadənin xalq nümunələrini işlədərkən, onları əsərin məzmunu və mətnilə möhkəm əlaqələndirməsi önə çəkilir. Böyük komediya ustası olan M.F.Axundzadə lətifələrdən, xüsusilə Molla Nəsrəddin lətifələrindən əsərlərində yerli yerində, tiplərin əhvali-ruhiyyəsinə, xarakterinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir. “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında qəddar, ikiüzlü vəzir Mirzə Həbibin, rütbəcə özündən kiçiklər qarşısında şirə, pələngə, özündən böyüklər qarşısında isə tülküyə dönməsini daha qabarıq, canlı təsvir etmək üçün Molla Nəsrəddin lətifələri ədibin karına gəlmişdir. “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında vəzir Mirzə Həbibin ayağının xəlbirə ilişməsi səhnəsi ilə Molla Nəsrəddin lətifələri arasında oxşarlıq çoxdur. Dramaturq satira atəşinə tutduğu vəzirin ictimai gülüşə hədəf seçmişdir. Ədib vəzirin sarsaqlığını daha qabarıq göstərmək üçün, xalq yaradıcılığının satirik vasitələrindən yeri gəldikcə istifadə edir.

Dramaturq “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında ölkəyə başçılıq edən xanın da yerində olmaması, onun həm də ağıldan kəm, ləyaqətsiz, yararsız bir tip olmasını sübut etmək üçün “Bizim eşşəyin heç əvvəldən quyuğu yox idi”¹ lətifəsindən məharətlə istifadə etmişdir. Bu lətifədə qumarbaz qazını müdafiə edən, “bir az dayanın, qazı namaz üstədir” – deyən onun qumar oynamağını xalqdan gizlədən dələduzun hərəkətləri, eləcə də günahkar kişini cəzalandırmaq əvəzinə, ondan şikayətə gələnləri cəzalandıran qazının ədalətsiz, etik normaya sığmayan hərəkətləri satirik gülüş yaradır. Xalq lətifələrinin məzmunu ilə M.F.Axundzadə komediyalarının süjeti arasında uyğunluq, yaxınlıq çoxdur.

Dördüncü fəslin **“Komediyalarda hissi ifadələrdən istifadə ustalığı”** adlı dördüncü yarım fəslində ədəbiyyatı folklorla bağlayan alqış, qarğış və söyüş kimi hissi ifadələrin xalq tərəfindən yaranmış dil materialı olub, ilk satirik janr və təfəkkürün məhsulu kimi geniş imkanlara malik olması göstərilir.

“Molla İbrahimxəlil kimyəgər” komediyasında “nuxulular” onlara böyük “var-dövlət” bəxş edəcəyini zənn etdikləri üçün, mahir fırıldaqçı İbrahimxəlilə öz minnətdarlıqlarını bu cür ifadə edirlər: “Allah dövlətini artırsın”. Alqış burada xeyirxahlıqla söylənmişdir. Bəzən elə alqışlarla üz-

¹ Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, s. 61.

ləşirik ki, onun arxasında kinayə, istehza çox açıq şəkildə hiss olunur. “Xırs quldurbasan” pyesində sadə, xalq içərisindən çıxmış Zalxa Bayramın ona verəcəyi hədiyyədən sevinir və yalandan ona xeyir-dua verir: “Sağlıq ilə qal, muradına yetiş!”; “Sağlıq ilə qal, şahbazım”. “Hacı Qara” komediyasında istək və arzularına çatmış Heydər bəy də Allaha dua edir: “Allah, kərəminə şükür”; “Bu nemətin şükürünü yerinə yetirə bilmərəm”; “A qurbanın olum, mən nə işə yapışım?” Heydər bəyin alqışlarında yarıdana minnətdarlıq hissi çox qüvvətlidir.

Xalq yaradıcılığı xəzinəsindən komediyalarında yeri gəldikcə bəhrələnən M.F.Axundzadə qarğışlardan da yeri-yerində istifadə etmişdir. Söyüş və qarğışlar surətlərin sinfi mənsubiyyətini, psixoloji durumunu müəyyənləşdirir. “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında da avam “nuxulular”, onların işlərinin asanlıqla getməsinə mane olan meymuna ürəkdən qarğış edirlər: “Üf, lənətə gələsiniz meymunlar! Lənətə gələsiniz, həmdunələr!” Molla İbrahimxəlilin yalanına, misi gümüş edəcəyinə sidq-ürəklə inanan bu avamlar, onların işinə “mane olan” heyvana qarğış etməklə təsəlli tapırlar.

“Hekayəti müsyo Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur” komediyasında Şəhrəbanu xanım Şahbaz bəyi Parisə çəkən qüvvənin fransız qızları olduğunu güman edib, onları ürəkdən və yana-yana qarğışlayır: “Allah səbəbkara bəla versin...”; “Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna...”. “Xırs quldurbasan” komediyasında qarğış azdır. İkiüzü, aradüzəldən, Bayramdan pul qopartmaq üçün yaltaqlanan Zalxa, ona xoş gəlsin deyə, rəqibi Tarverdiyə qarğış edir: “...Sənin qadan dəysin Tarverdinin böyrəyinə!...”; “Necə mırdar, saqqat adamdır!”. Tarverdinin anası Pərzadı Bayramın yanında görüb əsib-coşur: “A qız, utanmaz, sənin burda nə işin var? Çıx çölə cəhənnəmərg olmuş” və s.

M.F.Axundzadənin komediyalarında hissi ifadələrin giley-güzar, umuküsü, naz-qəmzə, sancma, qaxınc, təsəlli, xeyir-dua kimi formalarından yerli-yerində istifadə olunmuşdur.

Dördüncü fəslin **“M.F.Axundzadə teatrını yaradan adların tarixiliyi və onların obrazları xarakterizə etmə özəlliyi”** adlı beşinci yarım-fəslində bədii əsərlərdə obrazlara ad verilməsi, yazıçı tərəfindən onların öz xarakterlərinə, əməllərinə və həyatda tutduğu mövqeyinə uyğun adlandırılması qeyd olunur. M.F.Axundzadə də pyeslərini, povestini əsas surətlərin adları ilə adlandırmışdır. Onun “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyo Jordan, həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur”, “Hekayəti-xırs-quldurbasan”, “Sərgüzəşti-vəziri-xani-

Lənkəran”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyeslərini və “Aldanmış kəvakib” və ya “Hekayəti-Yusif şah” povestinin adları Azərbaycan və Şərqi nağıllarının adlarına uyğun gəlir. “Min bir gecə” nağıllarında əsas qəhrəmanların adı ilə adlanan “Sindbad şahın hekayəti”, “Qənim ibn Əyyubun hekayəti”, “Hatəm-ət-Tainin hekayəti” eləcə də “Məlikməmmədin nağılı” və s. folklor nümunələri məlumdur. M.F.Axundzadə də pyeslərini adlandırarkən həmin tipli nağıllardan faydalanmışdır. Bəzi nağıllarda olduğu kimi ədib də komediyalarının adlarında qəhrəmanların işi, peşəsi, sənəti və məşğuliyyətini öncədən aydınlaşdırır.

M.F. Axundzadənin ilk komediyası “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”in məzmunu ilə tanış olmamışdan öncə, onun adından məlum olur ki, əsərin əsas baş qəhrəmanı olan Molla İbrahimxəlil savadlı bir kimyacıdır. Molla İbrahimxəlilin adına real həyatda, mətbuat səhifələrində, elmi monoqrafiyalarda, rəylərdə rast gəlinir. Yazıçı Ə.Haqqverdiyev M.F.Axundzadənin komediyalarındakı surətlərin həqiqətən də real həyatda yaşamış insanlar olduğu barədə yazır: “Mən deməliyəm ki, Axundovun komediyalarındakı tiplər uydurulmamışdır, bilavasitə həyatdan götürülmüşdür. Komediyalarda verilən şəxslər, həqiqətən həyatda yaşamışdır. Hacı Qaranın nəvələri indi də Ağdam qəzasının Ağcabədi kəndində yaşayırlar. Molla İbrahimxəlil kimyagərin nəvəsi ilə mən özüm Tiflisdə tanış olmuşam. O, orada həvəskar artist idi. Hələ Axundov anadan olmamışdan əvvəl vəfat edən Vaqifin şeirlərində, Müsyö Jordan və Hatəmxanağa haqqında işarələr vardır. Lakin onlardan həqiqi, ölməz surətlər yaratmaq üçün Axundov istedadı lazım idi”¹.

“Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah, cadüküni-məşhur” komediyasının adında Məstəli şahın dərviş, hiyləgər olduğuna, fırıldaqılığına, işıqlı fikirlər carçısı, nəbatat alimi Müsyö Jordanın kimliyinə, milliyyətinə aid də işarə var. Komediya, adından göründüyü kimi, iki nəfərin üzərində cəmləşir: – Parisli təbiətşünas-alim, gəncliyi yeniliyə, müasirliyə, tərəqqiyə səsləyən Müsyö Jordan və İranda çayçı şagirdi işləməkdən tənqə gələrək, qazancını artırmaq məqsədi ilə Azərbaycana gəlmiş, qadınların avamlığından gəlir mənbəyi kimi istifadə edən, fırıldaqçı dərviş Məstəli şah. Bu iki, bir-birinə zidd olan surət, komediyada üz-üzə gəlib, qarşılaşsa da, bir-birilə danışmır, sükütlə ayrılırlar. Xeyirxah məqsədlə Azərbaycana gəlmiş Aleksis – Jordan (1814-

¹ Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971, s. 396.

1879) həqiqətən də görkəmli fransız alimi olmuşdur.

M.F.Axundzadə “Sərgüzəşti-mərđi-xəsis” komediyasını hədsiz dərəcədə xəsis bir tacir tipi olan, hərəkətlərindən və danışdıqlarından addımabaşı gülüş doğuran baş qəhrəman, Hacı Qaranın adı ilə adlandırılmışdır. Komediyanın əsas aparıcı, ana xəttini təşkil edən xəsislik, acgözlük, pulgirlik məhz bu surət üzərində cəmləşdirilmişdir. 1852-ci ildə Qafqaz canişinlinin baş idarəsindəki “Xüsusi şöbə”nin baş mütərcimi vəzifəsində işlədiyi ildə (28 mart), M.F.Axundzadə İran sərhəddində, qaçaq mal alveri ilə mübarizə aparmaq üçün gedən heyətdə podpolkovnik Meyyerin yanında mütərcim kimi iştirak etmişdi. O, “Hacı Qara” komediyasının süjetini bu səfərin təəssüratları, şahidi olduğu hadisələr əsasında qurmuşdur. M.F.Axundzadənin məslək dostu olan şair Qasım bəy Zakirdə ona “Sərgüzəşti – mərđi-xəsis” (Hacı Qara) komediyasının mövzusunu vermiş, nəticədə real həyatda yaşamış maraqlı bir xəsis tacir tipinin obrazı yaranmışdır. Bundan başqa Q.Zakir müsyö Jordan haqqında da Mirzə Fətəliyə bəzi məlumatlar vermişdir. Bu barədə Firidun bəy Köçərli yazır: “Hacı Qara” təmsilatının əslı binasını və “Mərđi xəsisin” keyfiyyəti-halını Mirzə Fətəliyə mərhum Qasım bəy nəql edibdir, “Hacı Qara” komediyası Qasım bəyin nəticəyi-xəyalatıdır ki, nəsr ilə yazıb mirzeyi-mərhumu təqdim edibdir. O dəxi məzkur vaqiəni “Sərgüzəşti-mərđi-xəsis” ünvanı ilə indiki dona salıbdır. Həmçininin həkimi-nəbatat Müsyö Jordan sərgüzəştinə dair bir para təfsilatı mərhum Axundov Zakirin dilindən yazıbdır. Bəli M.Fətəli bu hekayətləri qərıbə bir dona geydirib, misli-bərabəri olmayan komediyalar vücuda gətiribdir”¹.

Dördüncü fəslin **“Dövrün ictimai-tarixi həqiqətləri M.F.Axundzadənin nəsrində”** adlı altıncı yarımfəslində komediyalarında həll etmək istədiyi məsələlərin bəzilərini M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” adlı povesti, fəlsəfi məktubları (“Kəmalüddövlə məktubları”) və publisistik əsərlərində daha dərindən ümumiləşdirdiyi göstərilir. O, ilk realist nəsr əsəri olan “Aldanmış kəvakib” və ya “Hekayəti-Yusif şah” povestinin süjetini Səfəvilər sülaləsindən olan I Şah Abbasın (1571-1629) hakimiyyəti dövründə (1587-1629) cərəyan edən, həqiqətən də həyatda baş vermiş hadisələr əsasında qələmə almışdır.

“Aldanmış kəvakib” povestindəki hadisələrin inkişafını M.F.Axundzadə İsgəndər bəy Münşinin (1560/61-1634) “Tarixə-ələmərə-yi-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasi tarixi”, Tehran, hicri-1314) əsərindən götür-

¹ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978, s.448.

müşdür. İsgəndər bəy Münşi (İsgəndər bəy Türkman Məhəmməd Yusif Müvərrix)¹ Səfəvi tarixçisi, şair və xəttat kimi fəaliyyət göstərmişdir. İsgəndər bəy Münşi həm də I Şah Abbasın sarayında maliyyə işlərinə baxırdı. O, vəzifəsi ilə əlaqədar I Şah Abbasın hərbi yürüş və səfərlərində iştirak etmiş və real həyatda şahidi olduğu hadisələr əsasında 1630-cu ildə fars dilində “Tarixə-ələmə-ye-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərini yazmışdır. M.F.Axundzadənin bu əsəri yazarkən tarixi mənbəyə müraciət etdiyini, əsərin qəhrəmanı Yusif Sərracın real tarixi şəxsiyyət olmasını, tədqiqatçıların hamısı birmənalı qarşılamamışdır. Ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli bu haqda yazır: “Bu təəccüblü əhvalatın İran zəminində həqiqətdə vəqə olub, ya olmadığına söz verə bilmərik. Amma yəqin deyə bilərik ki, bu qism əhvalat orada baş verə bilər. “Aldanmış kəvakib”də M.Fətəlinin ümdə mətləbi İran vəzirlərinin cəhalət və avamlığı və ali mənəslərinə əsla layiq olmadıqlarını göstərmək imiş”².

Azərbaycanda realist nəsrin ilk nümunəsi olan “Aldanmış kəvakib” povestini yazarkən M.F.Axundzadə tarixi hadisələri müasir həyatla tam əlaqələndirmişdir, yeni, maraqlı epizodlarla zənginləşdirmiş, əsərə yeni mənalər vermişdir.

Feodalizm, despotizm və monarxiya əleyhinə pamflet olan “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin, İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə məktubu və Cəlalüddövlənin ona cavabı” adlı (“Kəmalüddövlə məktubları”) fəlsəfi məktublardakı ictimai-siyasi fikirlər, bu məktublardan əvvəl yazılmış “Aldanmış kəvakib” povestində obrazlar vasitəsilə verilmişdir.

“**Nəticə**”də dissertasiya işində əldə olunan elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, M.F.Axundzadə yazdığı əsərlərdə birbirinə zidd olan müxtəlif hadisələri, psixoloji anları dərinlən təhlil etdiyi üçün onlar mövzusu, təbiiliyi, dərinliyi və realizmi ilə hər dövrdə müasirliyini saxlayır. Onun realist yolunu yalnız dramaturqlar deyil, həm də səhnə xadimləri, aktyorlar nəslə davam etdirmişdir. M.F.Axundzadə dramaturq olmaqla yanaşı, həm də görkəmli, böyük teatr xadimi və səhnə, aktyor sənətinin mahir bilicisi idi. Ədibin rejissor və aktyor işini yaxşı bilməsi əsərlərində epizodların düzülüşündən, rejissor göstəricisini anladan remarkalardan, səhnə vəziyyətlərindən məlumdur.

Azərbaycanda dramaturqlar ordusunun yaranmasında Mirzə Fətəli Axundzadənin əməyi əvəzsizdir. Özündən sonra ədəbiyyata gələn yazıçılar

¹ Türkman İ.M. Azərbaycan Ensiklopediyası. 10 cildə, IV cild. Bakı: ASE-nin Baş redaksiyası, 1980, s.541.

² Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978, s.444.

və dramaturqlar üçün örnək olan ədib zamanın tələblərini vaxtında duymaq bacarığına malik olmuş, müasirlik hissini, yenilik duyğusunu ədəbiyyatımız üçün səmərəli bir ənənəyə çevirmişdir. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”dən “Ölülər” (Cəlil Məmmədquluzadə) pyesinə doğru gedən xətt bu ənənənin davamının parlaq nümunəsidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Mirzə Fətəli Axundzadə: xalq ədəbiyyatından realizmə qədər. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2012, 502 s.
2. Mifoloji təfəkkür və folklor ənənələrinin klassik irsimizdə yeri (M.F.Axundovun yaradıcılığı əsasında). Metodik vəsait. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 36 s.
3. M.F.Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası və xalq satirası // Kontekst. Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi, II toplu, Bakı, 2002, s. 55-60.
4. M.F.Axundovun komediyalarında aforizmlərin ideya-estetik mövqeyi // Tağıyev oxuları, BSU, Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.390-394.
5. Azərbaycan dramaturgiyasında ilk müsbət qadın surətləri / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri, BSU, Bakı, 2004, s.119-120.
6. M.F.Axundovun komediyalarında gülüş // Kontekst. Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi, I toplu, Bakı, 2004, s.104-112.
7. M.F.Axundovun “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” komediyasında köhnəliklə yeniliyin ziddiyyəti / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. BSU, Bakı, 2005, s.82-83.
8. M.F.Axundovun “Hekayəti-xırs quldurbasan” komediyasında çar məmur obrazı / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri, BSU, Bakı, 2006, s.79 -80.
9. M.F.Axundzadə və Tiflis ədəbi mühiti / Müqayisəli ədəbiyyat (Ədəbiyyat konteksləri), II Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 24-25 noyabr, 2006, s.44-45.
10. M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-vəzir xani Lənkəran komediyasında tarixilik problemi // Elmi araşdırmalar. Azərb. MEA Akad. Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, 2006, № 1-4, s.107-110.
11. M.F.Axundzadə maarifçi realist yazıçı kimi / Müasir dilçiliyin problemləri (Dil əlaqələri). II Beynəlxalq elmi konfrans, BSU, Bakı, 22-23

noyabr, 2007, s.734-737.

12. Dil xarakteri təyin edən əsas amildir // Tədqiqlər. Azərb. MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2007, №3, s. 275-281.

13. M.F.Axundzadənin pyeslərinin səhnə tarixi (XIX əsr) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2008, №4, s.49-54.

14. M.F.Axundzadənin əsərlərinin nəşri tarixi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2008, № 4, s.133-136.

15. Mirzə Fətəli Axundzadənin 100 illik yubileyi təntənəsi (1911). // “Azərbaycan” jurnalı, 2009, № 5, s.180-183.

16. M.F.Axundzadənin yaradıcılığında müasirlik // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. BDU, 2009, № 4 (70), s.186-187.

17. M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında xarakterlərin konfliktli // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №4, s.53-58.

18. M.F.Axundzadənin məktublarında yeni düşüncə konsepsiyası // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 2009, № 2, s.66-72.

19. M.F.Axundzadənin yaradıcılığında ədəbi həqiqətlərin gerçəkliyi // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. BDU, 2010, №2 (73), s.137-139.

20. M.F.Axundzadənin komediyalarında çar məmurları ilə yerli azərbaycanlılar arasında ünsiyyət çətinliyi və ya dilin saflığı uğrunda ədibin mübarizəsi // Tədqiqlər . Azərb.MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2010, №1, s. 160-166.

21. M.F.Axundzadənin həyatından bəzi məqamlar // “Azərbaycan” jurnalı, 2011, № 2, s.180-184.

22. M.F.Axundzadənin komediyalarında xalq mifologiyası ilə bağlılıq. Dərviş surətləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXVI cild, Bakı, 2011, s.125-133.

23. Komediylarında M.F.Axundzadənin tənqid hədəfləri // Filologiya məsələləri, Bakı, 2012, № 2, s.349-359.

24. Rəsul Rzanın M.F.Axundzadə ədəbi irsinə münasibəti // “Azərbaycan” jurnalı, 2012, № 4, s.190-193.

25. Əziz Şərifin M.F.Axundzadə yaradıcılığına münasibəti // Filologiya məsələləri, Bakı, 2012, №5, s.378-384.

26. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyası // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2012, № 2 (46), s.22-27.

27. M.F.Axundzadə müasir ədəbiyyatşünaslıqda // Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin vəziyyəti və vəzifələri (Müşavirənin materialları). Azərb.

MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 27 may, 2011, Bakı, 2012, s.120-127.

28. M.F.Axundzadənin əlifba layihəsi // Azərb. MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2012, № 2, s.95-102.

29. Dövrün ictimai-tarixi həqiqətləri M.F.Axundzadənin nəsrində. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 2012, № 5, s.185-191.

30. Dramatik əsərdə məclisin təqdimi // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, № 1(89), 2014, s.211-214.

31. XIX əsrdə Azərbaycanda azad fikrə qarşı sərt qanunlar / Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 5-7 may, 2014, s.474-476.

32. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərində maarifçilik və mədəni inkişaf problemi // Poetika. İZM. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2014, №1, s.317-326.

33. Связи М.Ф.Ахундова с литературной средой России XIX века // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. Таврический Национальный Университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, 2014, № 275, с.168-171.

34. Элементы модернизма в комедии М.Ф.Ахундаде «Повести о Мусье Жордане-ученом ботанике и дервише Мастали шахе, знаменитом колдуне» / X международный симпозиум «Актуальные вопросы литературоведения», Институт грузинской литературы им. Шота Руставели, Тбилиси, 28-30 сентября, 2016 г, с. 504-508.

35. Характерные особенности имен персонажей театра М.Ф.Ахундаде // Научное издание «Язык и культура». Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко. Выпуск 19. Том IV (184). Киев, 2017, с.124-131.

36. Xəsis obrazı Azərbaycan folklorunda və M.F.Axundzadə, N.Vəzirov dramaturgiyasında / Təkrarlanan mədəniyyətlərdə prototiplər və/ və ya mədəniyyət genomları. Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət. VII Beynəlxalq elmi konfransın proqramı və materialları. Xəzər Universiteti və Azərbaycan Komparativ Ədəbiyyat Assosiasiyası, Bakı, 20-21 aprel, 2017, s.69-70.

37. Взаимосвязи Азербайджанской и русской литературы XIX века: М.Ф.Ахундаде и Н.В.Гоголь // Хабаршы. Вестник. Серия «Филологические науки», Казахский Национальный Педагогически Университет имени Абая. Алматы, 2017, №2 (60), с. 181-186.

38. Folklore usages in M.F.Akhundzadeh`s dramatik theory // Confrontation. Literary magazine. Long Island University. Hudson, USA, 2017, ISSUE 121, SPR, p. 33-44.

Мирзы Фатали Ахундаде и современность

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена М.Ф.Ахундаде и современности.

Исследование состоит из введения, четырех глав (девятнадцати разделов), заключения и списка использованной литературы.

Во введении отмечается актуальность темы, рассказывается о предмете исследования, истории разработанности темы, целях и задачах работы, научной новизне, теоретическом и практическом значении данной диссертации, а также теоретической и методологической обоснованности и апробации работы.

В первой главе под названием «Современный взгляд на личность и творчество М.Ф.Ахундаде» отмечается, что становясь объектом исследований, богатое и многостороннее наследие М.Ф.Ахундаде не потеряло своей актуальности на протяжении веков. Обращаясь к художественным особенностям произведений М.Ф.Ахундаде, внесшего в азербайджанский литературный язык некое совершенство, отмечается простота языка его произведений.

Во второй главе под названием «Факты, повлиявшие на формирование творчества М.Ф.Ахундаде» речь идет об эволюции творчества М.Ф.Ахундаде, рассматривается литературно-социальная среда г.Тифлиса и связь М.Ф.Ахундаде с современниками, история издания произведений, постановка его пьес.

Драматургия показана как важный этап в творчестве М.Ф.Ахундаде. М.Ф.Ахундаде, являясь в азербайджанской литературе основоположником новых жанров (комедии и прозы), вынося на первый план морально-этические, социально-политические конфликты уже в первых своих комедиях углубляется в поиски.

В написанных в 1850-1855 гг. таких комедиях, как «Повесть о Молла-Ибрагим-Халиле, алхимике», «Повесть о мусье Жордане, ученом ботанике и дервише Масталишахе, знаменитом колдуне», «Повесть о медведе, победителе разбой-

ника», «Приключения везира Ленкоранского ханства», «Приключение скряги» («Хаджи Кара»), «Правозаступники в городе Тебризе» проанализирована и исследована глубина реальной жизни того периода.

В третьей главе под названием «Современность идей М.Ф.Ахундзаде» указывается на то, что одним из источников сатиры является классическая письменная литература, а также отмечается, что в творчестве таких азербайджанских классиков, как А.Хагани, Н.Гянджеви, И.Насими, М.Физули и др. имеются сатирические моменты.

В комедиях М.Ф.Ахундзаде были рассмотрены сатирические факты. Отмечается, что М.Ф.Ахундзаде в XIX веке в азербайджанской литературе, связывая сатиру с национализмом, её истоки видел в устном народном творчестве, афоризмах, идиомах, пословицах и поговорках, небылицах, анекдотах, в социально-мотивированных формах ашугских стихотворений. В «Стихотворении о новом алфавите» писатель подробно описывает мучения, испытавшие из-за проекта нового Алфавита, которому посвятил примерно 28 лет своей жизни и тех, кто не поддержал его в этом деле.

В четвертой главе под названием «Народная литература как критерий современности М.Ф.Ахундзаде» исследованы комедии М.Ф.Ахундзаде, отмечены в драматическом творчестве писателя определённые следы показательных представлений, народных игр как драматического жанра фольклора. Он, творчески используя народные драмы как первоисточник, довел четко и ясно до народа свои идеи.

В заключении обобщаются выводы, вытекающие из содержания диссертации и отмечается, что творчество М.Ф.Ахундзаде во все времена сохраняет свою актуальность и современность.

Mirza Fatali Akhundzadeh and modernizm

SUMMARY

The thesis has been devoted to the theme of Mirza Fatali Akhundzadeh and modernizm.

The research work consists of the Introduction, four chapters (nineteen subchapters), conclusion and the list of references.

In the Introduction, the topicality of the theme, the subject of the thesis, history of research of the selected theme, goals and duties of the work, its scientific novelty, as well as the theoretical and practical importance of the thesis, theoretical and practical bases and approbation were touched upon.

In the first chapter entitled “Contemporary view into M.F.Akhundzadeh’s personality and creative activity” it was pointed out that M.F.Akhundzadeh’s rich and multisided heritage for centuries has kept its contemporariety, in each period having turned to the object of investigation again and again has become the subject of investigation. Herein M.F.Akhundzadeh’s jubilee ceremonies, works devoted to his life and activity, works devoted to his literary-critical activity, attitude to the creativity of M.F.Akhundzadeh abroad have been widely investigated. While dealing with literary features of his works, the fact that M.F.Akhundzadeh brought perfection to the Azerbaijani history of language and the fact that he wrote his works in the language easy for all to be understood has been once more emphasized.

In the second chapter entitled “The factors influencing on the creative activity of M.F.Akhundov” the way of evolution of M.F.Akhundzadeh’s creativity has been considered, Tbilisi literary atmosphere and Akhundov’s ties with his contemporaries, the date of history of the publication of his works, the stage fate of his plays have been investigated.

Dramaturgy of M.F.Akhundzadeh has been indicated as one of the main stages of his creative activity.

M.F.Akhundzadeh, having entered the world of literature with new genres, (comedy and prose) beginning with his first comedies and having highlighted moral-mental, social-political contradictions deepened his researches day by day.

His work called “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” (“The story of Molla İbrahimkhalil the chemist”), “Hekayəti-müsyö Jordan, həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah, caduküni-məşhur” (“Story of Monsieur Jordan and doctor of plants dervish Mastali shah, well known majic”), “Hekayəti-xırs quldurbasan” (“The story of bear which smashed a robber”), “Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran” (“Adventure of Lankaran Khan’s vezir”), “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) (“Adventure of stingy brave Haji Gara”) and “Murafia vəkillərinin hekayəti” (“Story of Murafia advocats”) and other comedies, which he wrote in 1850-1855 have been analyzed, deep intrusion into the real life has been deeply analyzed.

In the third chapter entitled “Contemporariety of M.F.Akhundzadeh’s ideas” it was pointed out for the first time that one of the sources of satire was classic written literature and the fact that there existed satiric situations in the works of classic poets A.Khagani, N.Ganjavi, I.Nasimi, M.Fuzuli and others have been emphasized. Satiric situations in M.F.Akhundzadeh’s comedies have been investigated. Akhundzadeh, who linked the satire with national background in the XIX century, the investigation of its branches in the folk literature in aphorisms and idioms, in proverbs and sayings, in anectodes and in the social motives of ashug poetry has been mentioned.

His tortures and sufferings for the new alphabet to which he devoted approximately 28 years of his life has been widely reflected in the research work and it was also pointed out that those who did not support him in this work was pointed out in his poem called “a poem on the new alphabet” in a generalized form.

In the fourth chapter entitled “Folk literature as a criterium of M.F.Akhundzadeh’s contemporariety” literary researches in M.F.Akhundov’s comedies the traces of folk plays, square performances, being one of the dramatic genres of folklore, have been indicated. He used Azerbaijani folk dramas as an initial source in the creative style, he revealed his ideas to the people clearly and effectively.

In the conclusion the considerations attained throughout the thesis have been generalized and the fact that M.F.Akhundzadeh’s creative activity keeps its urgency and modernizm in each period of our life has been pointed out.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ**

На правах рукописи

ЛЕЙЛА КАМРАН КЫЗЫ МАМЕДОВА

МИРЗЫ ФАТАЛИ АХУНДЗАДЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ - 2018